Jean Baechler

Kapitalizmin Kökenleri

İMGE kitabevi

Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay

İmge Kitabevi Yayınları: 106
1. Baskı: Savaş Yayınları 1986
2. Baskı: İmge Kitabevi Yayınları Kasım 1994

ISBN 975-533-102-6

Baskı: 3000 adet.
Dizgi: İmge Ajans
Baskı ve Cilt: Zirve Ofset 229 66 84

Kapak Tasarımı: M. Devrim Atılgan

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650/ANKARA
Tel: 419 46 10 - 419 46 11 - 425 52 02
Faks: 425 65 32

Jean Baechler

KAPİTALİZMİN KÖKENLERİ

Çeviren
Mehmet Ali Kılıçbay

İMGE
kitabevi

© 1994.
Bu çevirinin tüm yayın hakları
İmge Kitabevi Yayınları Ltd. Şti.'ne aittir.
Kısmen de olsa fotokopi, film gibi yöntemlerle
çoğaltılamaz.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 7
ÖNSÖZ 11
GİRİŞ 13

BİRİNCİ BÖLÜM
MARX'IN KURAMI

I. "Alman İdeolojisi" 19
II. "Grundrisse"ler 27
III. "Kapital" 37

İKİNCİ BÖLÜM
KAPİTALİZM NEDİR?

AYIRIM 1 YANLIŞ YOLLAR 51
AYIRIM 2 KAPİTALİZMİN ÖZÜ 83

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KAPİTALİZMİN OLUŞUMU

AYIRIM 1 BURJUVANIN OLUŞUMU 97
AYIRIM 2 PAZARIN VE EKONOMİK ÇERÇEVENİN OLUŞUMU 111
I. Uluslararası Büyük Ticaret 111
II. Ekonominin Özerkliği 118
III. Sağlama 121

AYIRIM 3 MÜTEŞEBBİSİN VE TEKNOLOJİNİN OLUŞUMU 131
I. Dinsel Değerlerin Önemlerini Kaybetmeleri 134
II. Savaş Sanatının Uzmanlaşması 137
III. Siyasal Faaliyetlerin ve Devlet Aygıtının Sınırlanması 139
AYIRIM 4 İŞÇİNİN VE TÜKETİCİNİN OLUŞUMU .. 147
AYIRIM 5 KAPİTALİST ZİHNİYETİN ÇAĞDAŞ TEMELLERİ 157
I. Siyaset ve Ekonomi 158
II. Kültürel Yan 160
III. İdeolojik Bir Çizgi 161

SONUÇ 167

SUNUŞ

Kapitalizm, son yıllarda bizim ülkenin insanları için sihirli kelimelerden biri haline geldi. Bu kelime, çoğu insan için refahın simgesi; bazıları için de, geleneklere ve kutsal değerlere bir saldırı, neredeyse bir şeytan icadı.

Kapitalizm kelimesinin, ülkemizin yakın tarihinde ilginç bir serüveni var. Sosyalist düşüncenin boyut kazanmaya başladığı altmışlı yıllarda, Türkiye'nin kapitalist bir ülke olduğu sonucuna varıldı. Bu ülke, Batı'nın modelini gecikmiş olsa da izliyordu ve "kitaba uygun olarak", sonunda sosyalizme geçilebilirdi. Seksenli yıllardan sonra ise, Türkiye'nin kapitalist olduğundan kuşku duyuldu ve başımıza gelen tüm felâketler, bu kapitalist olamayışımıza bağlandı. Benzeri bir deneyi eski Sovyetler Birliği de yaşadı, 1917'de Rusya'nın kapitalist olduğuna iman edilmişken, 1980'lerin sonuna doğru, Rusya'yı kapitalistleştirme mücadelesi verilmeye başladı.

Ülkemize geri dönersek, yirmi yıllık bir süreç içinde yaşanan bu zihinsel tersine dönüş, kapitalizm kavramının Türkiye'de içeriğinin doldurulamadığı kuşku-

sunu uyandırmaktadır. Altmışlı yılların solcuları açısından felâketlerimizin anası olarak görülen kapitalistliğimiz, sekseli yılların liberalleri tarafından kapitalist olamayışımız haline dönüştürüldü ve Türk zihin halinin travmatik biçimlenişinin bir yansıması olarak, "şeytani kapitalizm" kavrayışı İslami kesimin zimmetine geçti.

Bu sürecin hemen yanı başında, bir de "iki yüzyıllık gelişme çabalarımız" edebiyatının kader değişmeleri yer almaktadır. Bu söylemin değişmez kıyas unsuru Japonya'dır. Bundan iki yüzyıl önce atılıma geçen iki toplumdan Japonya kapitalist olurken, biz neden olamadık sorusu hep sorulmakta, ama hiçbir zaman doyurucu bir cevap verilememektedir. Çünkü, soru yanlış bir kavram çerçevesi içinde sorulmaktadır. Aslında, Japonya'da kapitalizmin yeşermesine olanak veren zemin özellikleri ne idi, bu özelliklerden hangileri Türkiye'de yoktu şeklinde sorulmalıydı. Tabii bir de, kapitalizmin Türkiye'ye batılılaşma bagajı içinde girmesinin, bizatihi bir olgu olarak hiçbir zaman kavranmamış olmasının nedenleri üzerinde durmak gerekirdi.

Sorunun böyle sorulması, bizi kapitalizmin kökenlerine götürmektedir. Bu durumda ise, kapitalizmin insanlık tarihinin zorunlu aşamalarından biri olmadığı, otomatik bir sürecin sonunda kendiliğinden belirmediği, tersine çok özel koşulların bir araya gelmesi sonucu ortaya çıktığı görülecektir. Jean Beachler, **Kapitalizmin Kökenleri** adını verdiği bu kitapta, kapitalizmin neden bir Batı Avrupa olayı olduğunu, onun ve Japonya'nın dışında hiçbir bölgenin bu tarzı kendi olanaklarıyla neden üretemediğini incelemektedir. Bunu yaparke kapitalizmin kökenleri konusundaki en kapsamlı iki teorik çerçeve olan Marxist ve Weberci analizisi gündeme getirmekte, bunların hata ve sevaplarını ortaya koymaktadır. Burası vurgulanmanın tam yeridir: biz Türkler, inanılmaz bir eklektizm içindeyiz. Tür-

kiyede çok kimsenin Marx'ın düşüncelerine karşı olduğunu belirttiği hiç kimsenin gizlisi değildir, ancak bunların çoğunun iktisadi evrim modellerini Marx'tan ödünç alınmış bir tarzda inşa etmeleri kimseyi şaşırtmamaktadır ve bu bana çok şaşırtıcı gelmektedir/gelmemektedir. Çünkü, biz Türkler, bilgilerimizi genellikle takvim arkalarından edindiğimiz için, bilginin kaynağı veya bizim doktrinal tutarlığımız önemli değildir. Bizim için önemli olan, hemen her soruya bir cevap verebilmektir. Bu durumda, Beachler'nin bu kitapta, Marxist kapitalizmin kökenleri teorisiyle hesaplaşması çok iyi olmaktadır. İslamcısından liberaline kadar, Türkiye'deki insanların çoğu, eğer bu kitabı okurlarsa, kökenini bilmedikleri, ama Marx'a ait olan kendi köken anlayışlarını değiştirmek durumunda kalacaklardır.

Türkiye'de artık anlaşılması gereken nokta, kapitalizmin önündeki en büyük engelin köken sorunu olduğudur. Türkiye'de kapitalizmin yerleşmedeki bu denli başarısızlığının temel nedeni, Osmanlı geçmişimiz, yani kapitalizmin yerli kökenlerinin bulunmaması olmaktadır. Baechler'nin açıkça gösterdiği üzere, diğer birçok neden arasında, belli bir bölgenin despotik bir yönetim altında olması, kapitalizmin yeşermesini engelleyen başlıca unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Bu da, siyasetin ekonomi kadar belirleyici olması noktasına götürmektedir ve üretim tarzlarının ekonomi ağırlıklı olarak belirleme alışkanlığının üzerinde yeniden düşünülme gerekliliğini açığa çıkartmaktadır.

Mehmet Ali Kılıçbay
Ağustos 1994

ÖNSÖZ

Bu kitabın ilk biçimi **Archives Européennes de Sociologie** dergisinde (IX, 1968, nu. 2, s. 205-263) "Kapitalist Sistemin Kökenleri Üzerine Bir Deneme", başlığı altında yayınlanmıştı. Bazı dostlar hoşgörülerini, bu yazıyı bilimsel yeraltından çıkartarak, daha geniş bir kitleye sunmam konusunda tavsiyelerde bulunacak kadar, ileri götürdüler. Girişimin sorumluluğunu onlara bırakıyor, ama kitabın her kelimesinin sorumluluğunu üstüme alıyorum.

Bu kitapta da deneme tarzını devam ettirmeye çalıştım. Bir kere kendimi notlar ve ana konudan sapmalarla dolu koca bir kitap yazarkenden daha rahat hissediyorum. İkincisi, giriştiğim çalışmanın ancak deneme biçimi altında mümkün olacağına inanıyorum. Deneme, çok belirli bir sorunun, nihai sonuçlarına kadar ileri götürülen bir varsayımdan hareketle, elegelir hale getirilmesi demektir. Nüanslar ve tereddütler yansıtılmamakta, bilinenden eminmiş gibi davranılmaktadır. Bir deneme bilgilerin bütünü olmayıp, bir bakış açısıdır. Bu nedenle, bu kitapta daha önce yazılmayan hiçbir şeye, herhangi bir tarih kitabında yer alma-

yan bir bilgiye rastlanmayacaktır. Bütün istediğim, olguları yeni bir ışık altında incelemektir. Bu çabanın boşuna olmadığını belirtmek için, büyük olasılıkla paradoksal olan bu çözümlemenin, bilimsel bazı sorunların yeni temeller üzerinde ele alınabilmesine yol açabileceğini okuyucuya söylemeliyim.

Yazının ilk kaleme alındığından bu yana üç yıl geçti. Bu sürenin tamamını varsayımlarımı doğrulamaya harcadığımı iddia edecek değilim, ama belgelerimi de, bazı noktaları derinleştirmek amacıyla, artırmaktan geri kalmadım. Makalem, tamamen Batıya ait tarihsel malzemeye dayalıydı. Kitapta ise, diğer uygarlıklara ait ek kanıtlar getirmeye çalıştım. Karşılaştırma yönteminin varsayımlarını doğrulamakta ne kadar etkili olduğunu görmekten de şaşkınlığa ilk düşen ben oldum. Ancak, ilk varsayımlarımı daha kesinleştirmeye, belli bir noktayı vurgulamaya belirli bir akıl yürütmeden doğan eklemleşmeleri geliştirmeye, bir varsayımı daha açık hale getirirken bir başkasını kaldırmaya yöneldim. Sonuç olarak, kendime birkaç yıllık bir düşünme süresi tanırsam, metni ve arkasındaki delillendirme sistemini değiştireceğimin bilinci içinde, eldeki metnin, yayınlanma riskini göze alacak düzeyde işlenmiş ve üzerinde yeteri kadar düşünülmüş olduğuna inanmaya eğilimliyim. Okuyucudan vardığım sonuçları hoşgörüyle karşılamasını istiyorsam da, aynı şeyi izlediğim yöntem konusunda ileri süremiyorum. Daha açık olmak gerekirse, yöntemine anlatıdan daha fazla önem atfetmekteyim.

Dipnotları ve atıfları asgaride tuttum. Belirli noktalarda bana yararlı olan eser ve yazarlardan başkasını zikretmedim. Genel tarihsel belgelerin gizli olan bir yanı yoktur. Ve yıllar boyu süren okumaları referans olarak göstermeye gerek duymadım.

GİRİŞ

Ortaya çıkardıkları soruların genişliği nedeniyle, kuramcının alçak gönüllülüğünü törpüleyen ve bütün ampirik sınamaların dışında, büyük entellektüel kavramlaştırmalara yönelerek, bu alçak gönüllülükten sapmasına yol açan tarihsel sorunlar vardır. Eğer Batı uygarlığına bakılırsa, üç büyük oluşum, bu cinsten zihinsel faaliyetin alanına girer: Yunan sitesinin ortaya çıkışı, Batı Roma İmparatorluğunun çöküşü(1) ve özellikle de kapitalist sistemin kökenleri. Bu genellemenin nedenleri basittir ve tarihsel akıl yürütmenin doğasıyla ilgilidir. Tarihsel akıl yürütme, insan toplumlarının meydana getirdikleri sayısız dalgaları, tecrid edilebilen

1 Görüntüler burada aldatıcıdır. Aşağı İmparatorluk hakkında yazılanlar muazzam bir toplam meydana getirmekte ve Batı İmparatorluğunun 3. yüzyıldan itibarenki bunalımını açıklamaya çalışanlar, o dönemden beri büyük sayılara ulaşmış olmaktadırlar. Ancak, bu konuda doğrudan açıklamalara yönelen ve bilimsel bir kurama dayanan çözümlemeler çok nadirdir. Bana göre bu konuda en etkin çalışma Max Weber'in en az bilinen ve belki de onun en güzel eseri olan kısa bir denemedir: Max Weber, "De Sozialen Gründe des Untergangs der Anitken Kultur, **Gesammalte Aufsatze zur Sozial und Wirtschaftsgeschichte,** Tübingen, J. C. B., Mohr, 1924, s. 289-311 (Denemenin yazılış tarihi 1896).

ve kavramsal anlayışın çerçevesine sokulabilen birimler haline getirmenin entellektüel dizgelerini oluşturma ve geliştirme üzerine dayalıdır. Buna bağlı olarak, kendi özelliği içinde ele alınmış bir birim için açıklama sistemleri işlemekte (çünkü sistemin bizzat kendisi onun konusu olmaktadır), ama bir toplumu etkileyen büyük oluşumlar karşısında bu sistemler zorlanmaktadır. Fiili olarak, en genişinden tarihsel bütünler hakkındaki (Antik toplum, Batı feodal toplumu...) düşünüşler, parçasal anlatıların eklektik biraraya getirilişleri içinde kaybolma sakıncasıyla birlikte; bu bütünleri, temel görüntülerinden birinin (site, imparatorluk, kapitalizm, azgelişmişlik...); tek yanlı gelişiminden kaynaklanan tek bir bakış açısı içinde inşa etmek ve kavramak zorunda kalmaktadırlar. Böylesine bir yola çıkışın sonucu olarak, ister istemez, bu bütünün unsurlarının ve bunlar arasındaki zorunlu bağların kurulduğu bir yapı inşaına, yani bir mantıksal sisteme ulaşılmaktadır. Oysa, bir yapı zorunlu olarak duragandır(2), hatta çözümleme, verilen yapıdaki değişme olanaklarını gösterse bile. Buna bağlı olarak, insan toplumlarının oluşumu içindeki radikal değişmeler, doğa ve tanım gereği farklı iki bütünün kesişme noktasına yerleştirildiklerinden, bu yenilik görülmemekte ve tarihçinin bilincinde yer almamaktadır. Niteliksel sıçrama, niceliksel değişme halinde düşünülerek, sorun gizlenmiş olmakta ve Hegel'den sözedildiği duyulmasa bile, olay onun gibi açıklanmış olmaktadır.

Gerçeği söylemek gerekirse, bundan daha az soylu (daha öncekiyle çelişmeyen) bir açıklama ileri sürülebilir. Entellektüel, hele Fransızsa, insanlık tarihinin büyük eklemleşmelerini kavrayacak tarzda eğitilmemiştir. Tarihçi, mesleğinin resmi bölümlenmesi nedeniyle, tarih yazınının belirli bir zamansal-mekânsal bö-

2 Bunun sonucu olarak, yapısalcı düşünce dengede olan sistemleri seçmek veya kabullenmek zorundadır.

lümünde yer tutmak zorundadır. Bir de, meslek gereği onun belgelere dayanmayan varsayımlardan nefret ettiğini bu tabloya eklemek gerekmektedir. Bu tavır, tartışacağım sorunları meslekten tarihçi açısından otomatik olarak yok etmektedir. Çünkü, ne yazılı belgeler, ne kitabeler, ne de arkeoloji, bana Yunan sitesinin kökenlerini açıklamaya ilişkin herhangi birşey sağlayamazlar, zira bu belgelerin hepsi ancak site oluştuktan sonra ortaya çıkabilirler. Düşünürün tarihsel kültürü ise, genellikle eski ve yeni tarihe ilişkin bazı sisli okul anılarıyla sınırlı bilgilere dayanmakta ve bunlar parlak ama gereksiz denemelerin yazılması için yeterli olmaktadırlar.

Böylece, ilk bakışta utandırıcı gözükmekle birlikte, öz olarak konusu oluşum olan tarih yazınının, onu kavrayamamaktan ötürü, ondan sürekli kaçmasında sır olan bir nokta bulunmamaktadır. Bu iktidarsızlığın karikatürleri, Spengler ve Toynbee türünden tarih felsefeleri tarafından sunulmuştur. Bunlar, tarihi bir bütün olarak almakla birlikte, ancak statik ve kendi radikal özellikleri içine kapanmış olan parçasal tarihlerin uç uca getirilmesinden başka bir yere ulaşamamaktadırlar.

Dinamik tarihsel gerçekle, statik tarihçi kavramlaştırması arasındaki çelişkiyi aydınlatma çabasını daha ileriye götürme niyetinde değilim. Bu çelişkinin aklileştirme sürecinin tersliğinden ve kökten yeni olanın tesadüf kabul edilmesinden kaynaklandığını düşünüyorum. Bunların söylenmesinden sonra, bütün entellektüel inşalarda, akıl dışı olanın oranını azaltmaya çalışmak meşrulaşmış olacaktır. Ben bu çalışmada büyük bir dönüşümün, kapitalist sistemin kökenlerini bir oluşum kuramı içinde incelemeye giriştim. Bu inceleme ve düşünme faaliyeti şu şekilde formüle edilebilir: İnceleme konusu olarak bütünsel bir toplumsal olgunun kökenleri ele alınınca, ne gibi sonuçlar elde

etmeyi umabiliriz? Ortada bir sürüsü varken, söz konusu olan dönemin tarihini yeniden yapmak, Batı ekonomisinin kalın çizgilerini yeniden çizmek değildir. Söz konusu olan, nasıl'a(3), nerede'ye ve ne zaman'a cevap vermek değil, ama Batının kaderine birçok yüzyıllar egemen olan ve insanlığın kaderine de gelecekte egemen olacak olan bu olgunun niçin'ini araştırmaktır. Bunu yapabilmek için, bu soruna en fazla bağlı olan düşünürün, Marx'ın savlarından hareket edeceğim. Bunun nedeni, bu inanç sistemine kendimi kurban etmek değil, ama daha önceden oluşturulmuş bir düşüncenin eleştirisinin, sorunların yeni bir tarzda takdim edilmesi için en uygun yol olduğuna inanmamdır.

3· Bu nedenle, hiçbir zaman W.W. Rostow'un **(Ekonomik Büyümenin Aşamaları)** ünlü savlarını kullanma veya eleştirme ihtiyacında değilim. Rostow'un kitabının en hoşgörülü okunuşunun sonunda, insanlığın ekonomik evriminin beş aşamasının iyice anlatıldığı ortaya çıkacaktır. Eleştirici bir göz, burada vülger marxizme karşı ilk eleştiriyi de farkedecektir. Ancak, benim sorunuma ilişkin tek bir kelimeye bile bu kitapta rastlamak mümkün değildir.

Birinci Bölüm
MARX'IN KURAMI

Düşünsel yaşamı süresince Marx, birçok kereler kapitalist sistemin kökenlerini ele almıştır. Onun üç metninde bu sorunun uzun uzun ele alındığını görmekteyiz: **Alman İdeolojisi, Siyasal İktisadın Eleştirisinin Temelleri**(1), **Kapital.** Buradaki sonuçlar, ayrı ayrı çözümleme yapmamızı mazur gösterecek kadar birbirlerinden farklıdırlar.

I. "ALMAN İDEOLOJİSİ"

Marx, cüretkâr bir kuşuçuşuyla, Batının ekonomik evrimini bir seferinde, Orta Çağdan veya daha kesin olarak 11. yüzyıldan itibaren kavramaktadır. Bu kuşuçuşu sırasında çağdaş kapitalizme götüren üç aşamayı birbirinden ayırmaktadır:

1. Birinci aşama, kent ve kırın birbirlerinden ayrılmalarıyla belirlenmiş ve harekete geçmiştir. Bu ilk kopuştan sonra, herşey mümkün, hatta zorunlu olmaktadır. "Kentin varlığı, aynı anda yönetimin, asayiş güçlerinin, vergilerin vb. varlığını gerektirmektedir. Tek ke-

1 Alıntılar şu baskılardan yapılmıştır: **Alman İdeolojisi,** Paris, Ed. Sociales, 1966, 1. Bölüm "Feuerbach"; **Siyasal Ekonominin Eleştirisinin Temelleri (Grundrisse),** Paris, Antropos, 1967, c. 1; **Kapital,** Paris, Pléiade, 1963, 1. Ktap.

limeyle, genel olarak siyasetten hareketle, kentin belediörgütlenmesi bir zorunluk olarak ortaya çıkmaktadır (s. 82). Bu ayrılma, insanlar arasında diğer bazı özgün ilişkilerin ortaya çıkmasına da yol açmaktadır: "Kentle kır arasındaki zıtlık ancak özel mülkiyetin çerçevesi içinde varolabilir. Özel mülkiyet bireyin işbölümü boyunduruğuna girmesinin, ona zorla kabul ettirilen belli bir faaliyet alanına bağımlı hale gelmesinin en açık ifadesidir." Nihayet "Kentle kırın birbirlerinden ayrılmalarını, sermaye ile toprak mülkiyetinin birbirlerinden ayrılmaları olarak kabul etmek mümkündür. Bu sermayenin toprak mülkiyetinden bağımsız olarak gelişmesinin ve temel olarak yalnızca iş'e ve değişime sahip olan bir mülkiyetin ortaya çıkmasının başlangıcıdır" (s. 83). Kısacası, kentle kırın birbirlerinden ayrılmaları olgusuna, ona organik olarak bağlı olan üç olgu eşlik etmektedirler. a) Siyasal ortamın ortaya çıkışı, b) İşbölümü ve bireye dış olan, aynı zamanda da onun için zorlayıcı nitelikte olan ekonomik ortamın kurulması, c) Toprak mülkiyetinin yanı sıra, endüstriyel ve ticari sermayenin ortaya çıkışı. Bu olguya paralel olarak, Orta Çağ kentlerinin nüfusunu kaçak serfler oluşturmaktadır. Bunlar kentlere, kolları ve belirli mesleki uzmanlıklarının dışında herşeyden yoksun olarak gelmektedirler. "Çeşitli meslekler arasındaki çıkar zıtlıkları, zorlukla öğrenilmiş bir mesleğin korunması zorunluğu ve ülkenin bütünün feodal tarzda örgütlenmiş olması, her mesleğin çalışanlarının loncalar halinde biraraya gelmelerinin nedenlerini oluşturmuşlardır" (s. 84). Loncalar bir kez oluştuktan sonra, senyörlük işletmelerinden kaçmaya devam etmekte olan serfler kapalı kapılara ve kazanılmış durumlara çarpmaya başladılar ve nitelik gerektirmeyen gündelik işlerde çalışmakla yetinmek zorunda kaldılar, "gündelik çalışmanın kentlerde halk sınıfını yaratmasına" rağmen (s. 85).

Bütün bunlar hâlâ ilkeldir ve oluşum rüyeşm halindedir, çünkü değişimin sınırlandırılması, bir parasermayenin ortaya çıkmasını engellemektedir.

> *"Kentlerde sermaye; konut, iş aletleri ve doğal yanaşmalardan oluşan ve ister istemez babadan oğula intikal eden ursi nitelikte doğal bir sermayeydi. Mübadelenin henüz rüşeym halinde olması ve dolaşımın bulunmaması, sermayenin oluşmasını mümkün olmaktan çıkartıyordu. Modern sermayenin tersine, bu para cinsinden değerlendirilebilecek bir sermaye değildi ve onun şu alanda veya bir başkasında yatırılmış olmasının hiçbir önemi yoktu. O sahibinin belirli iş alanına doğrudan bağlı onun emeğinden ayrılmaz nitelikte bir sermayeydi. Yani* ***bir duruma bağlı olan*** *bir sermayeydi."* (s. 87)

İşbölümünde daha üst bir basamağa, üretimin ve ticaretin birbirlerinden ayrılmasıyla ulaşıldı. Bu şu anlama gelmektedir.

— Özel bir tüccarlar sınıfının ortaya çıkması,

— Otoritesini kabul ettirebilen merkezi güçlerin ortaya çıkmalarıyla siyasal birimlerin kurulmuş olmalarına paralel olarak kamu güvenliğinin ve iş yolculuklarının emniyetinin artması,

— İlgi alanımıza giren bölgede ihtiyaçların ve kaynakların artması,

— Kentler **arasında** işbölümü: "İlkel sınırlama ve lokalizasyon yavaş yavaş yok olmaya başlamıştır." (s. 89).

— Her kentte burjuvalar, aralarında birleşmeye zorlanmaktaydılar, çünkü kırsal soylulara karşı canlarını korumak için bunu yapmaları gerekiyordu. Tica-

retin yaygınlaşması, ulaşımın yeniden kurulması, aynı muhalefete karşı savaşan ve aynı çıkarlardan hareket eden, ama galip de gelen kentlerin varlığının, bütün diğer kentler tarafından öğrenilmesine yol açtı. Böylece, çok sayıdaki kentlerin burjuvazilerinden burjuva sınıfı çok yavaş bir biçimde oluşmuştur." (s. 89)

Bu işbölümü, ilk manüfaktürlerin ortaya çıkmasına doğru yaygınlaşmaktadır. Bu manüfaktürler, lonca sisteminin kalıplarından ve kısıtlarından kendini kurtarmakta ve onun dışında kalmaktadırlar. Manüfaktür üç koşula dayalıdır: a) Daha şimdiden oldukça gelişmiş bir uluslararası ticaret; b) Daha şimdiden oldukça yüksek miktarlara ulaşmış olan bir nüfus yoğunluğu; c) Daha şimdiden oldukça artmış bir sermaye yoğunluğu. Manüfaktür herşeyden önce dokumacılık alanında zafere ulaşmıştır. Bu sektör işbölümünün doğal olarak çok ileri gittiği ve makinenin kolaylıkla girebildiği bir alandır: "Olayların çoğunun gösterdiği üzere, çok az beceri gerektiren dokumacılık, çabucak çok sayıda alt iş birimine bölünebilmekteydi ve bu nedenle de lonca kalıplarının dışına düşme durumundaydı. Bu olgudan ötürü, lonca örgütlenmesinin bulunmadığı köy ve kasabalarda bu üretim dalı özellikle gelişmiş ve buraları her ülkenin en hızlı gelişen kentleri haline gelmeye başlamışlardır." (s. 92)

Böylece kapitalizmin doğuşu toplumsal düzeni veri olarak alan basit sermaye birikiminin ötesinde; bir yandan tüccarların elinde hareketli bir sermayenin (değişken sermaye) oluşmasına diğer yandan da yukarıdaki alıntının belirttiği üzere, ortaya çıkışı dokuma endüstrisinin doğasında gizli olan manüfaktüre bağımlıdır. Manüfaktür de kendi cephesinden iki ana sonuç doğurmaktadır: Uluslararasındaki savaşlar ticari savaşlar haline dönüşmekte, "ticaret artık siyasal bir nitelik kazanmıştır" (s. 94); kapitalistlerle işçiler arasındaki ilişkiler de para ilişkileri haline gelmektedir.

Amerika'nın keşfine ve burarın kolonileştirilmesine gelince, bunlar genel ekonomik gelişimin bir parçası değillerdir. Bu kendi başına, özerk bir olaydır (Bu açıklanmamıştır). Ama, bir dünya pazarının oluşumuna etkileri ve ekonomi dolaşımın içine muazzam miktarlarda altın ve gümüş zerkettiği için, büyük etkileri olan bir olaydır. Değişimin bu ani yaygınlaşması ve buna bağlı olarak üretimin ani olarak büyümesi, önemli toplumsal sonuçlara yol açmıştır: "Ticaret ve manüfaktür büyük burjuvaziyi yaratmışlardır. Loncalarda ise küçük burjuvazinin yoğunlaştığı görülmektedir. Bu ikinci tabaka artık kentlerde eskisi gibi egemen değildir ve büyük tüccarlarla manüfaktür sahiplerine bağımlı hale gelmek zorundadır." (s. 95)

2. "İkinci dönem 17. yüzyılın ortalarında başladı ve 18. yüzyılın sonuna kadar sürdü" (s. 97). Bu dönem uluslararası ve koloniyal büyük ticaretin sahip olduğu öncelik tarafından belirlenmektedir. Bu dönemde manüfaktür artık yalnızca bağımlı bir role sahiptir. Bu büyük ticaret; koruyucu tarifeler, yasaklamalar, antlaşmalar yoluyla rekabetin reddine dayanmaktadır, bu durum o kadar ileri götürülmüştür ki, "son çözümlemede, rekabet savaşını sonuca bağlayan savaşlar ve özellikle de deniz savaşları olmuştur" (s. 97-98). Bu savaşlardan galip çıkan İngiltere olmuş ve bunun sonucu olarak dünya ticaretinin merkezi haline gelmiştir.

Diğer yandan bu aşama, sermayenin doğasında meydana gelen bir başka değişiklikle daha belirlenmektedir. Artık sermayenin parasal yanı belirginleşmektedir: "Bu dönem aynı zamanda, altın ve gümüş ihraç yasağının kaldırılması, bankalar, devlet borçlanması, kâğıt para, kaynaklar üzerinde yapılan spekülasyon, hisse senetleri ve her maldan alınan komisyonlar, yani genel olarak para sisteminin gelişmesi tarafından belirlenmektedir. Sermaye artık kendine içkin olan doğal

karakterinin büyük bir bölümünü kaybetmiş durumdadır." (s. 100)

3. Üçüncü aşama, büyük endüstrinin ve makinenin ortaya çıkmasıyla belirlenmektedir. Bu aşama, doğrudan bir önceki aşamaya bağlanmaktadır. Gerçekten de, İngiltere'nin ticari üstünlüğü, İngiliz mamüllerine karşı kitlesel bir talep doğurmuş, İngiliz üretim aygıtı da bu talebi karşılamaktan aciz kalmıştır. İşte bu talebe cevap vermek için üretim güçleri alt üst edilmişler, diğer koşullar da hazır olarak bulunmuşlardır: "Vatandaşlar arasında rekabet serbestisi, teorik mekaniğin mükemmelleştirilmesi vs" (s. 101). Endüstri devrimi İngiltere'den hareketle zorunlu olarak başka ülkelere de geçmiştir: "Rekabet, kısa bir süre sonra tarihsel rolünü muhafaza etmeye değer veren, manüfaktürlerini yeni gümrük önlemleriyle korumak isteyen her ülkeyi, tedbir almak zorunda bırakmıştır. Bu durumda, onların önündeki tek olanak, büyük endüstriyi ülkelerine sokmak ve koruyucu tarifeleri benimsemek olmuştur." (s. 101)

Bu noktadan itibaren, modern endüstriyel sistem yerine oturmuştur. Bu sistem diğerleri arasında şu noktalar tarafından belirlenmektedir: a) Ulusları ve bireyleri kendine bağımlı hale getiren bir dünya pazarının ortaya çıkması; b) Bütün doğal ilişkilerin çözülerek parasal ilişkiler haline gelmeleri; c) Büyük endüstriyel kentlerin ortaya çıkmaları, zenaatların kaybolması ve "tüccar kentin kır üzerideki zaferi" (s. 102); d) Doğa olarak uluslararası olan ilk sınıfın ortaya çıkışı, "gerçekten eski dünyadan sıyrılmış olan ve aynı zamanda onunla çelişen bir sınıf" (s. 103).

Eğer bu akıl yürütmeyi temel ekleşmelerine indirgemeye teşebbüs edersek, açıklama şu noktalar üzerine dayanmaktadır:

— Kır-kent ayrılığı,

— Tüccarların bir toplumsal grup olarak ortaya çıkmaları,

— Ticari ilişkilerin giderek daha geniş alanlara yayılmaları,

— Manüfaktürün ortaya çıkışı,

— Amerika'nın keşfi ve kolonizasyon nedeniyle ticaretin dünya ölçeğinde yaygınlaşması,

— Dünya pazarının bir ulus tarafından egemenlik altına alınması, yani İngiliz egemenliği,

— Artan talebe cevap vermek üzere üretici güçlerin gelişmesi, ki bu endüstri devrimine yol açmıştır.

Bu açıklama, herşeyden önce bize Marx'ın, Engels'le birlikte **Alman İdeolojisi**'ni kaleme aldığı dönemdeki (1845-1846) sezgileri konusunda bilgi vermektedir. Gerçekten de çarpıcı olan, bir dünya pazarının oluşmasına atfedilen önemdir. Bu açıklama tarzında, kapitalizmin gelişmesinin her aşaması, pazarın genişlemesine bağımlı olarak ele alınmaktadır. İlginç olan, insanların denetiminden kurtulabilen bir pazarın varlığıdır. İnsanlar bu kör gücün elinde eklemsiz kuklalar gibidirler. Bu şaşırtıcı durumun sonu, insanlığın bilinçli bir şekilde bu pazarı denetimi altına almasıdır. Kaderin belirleyici role sahip unsuru proleterya olacaktır. Yukarıdaki yaklaşımın sonucu olarak, kapitalist sistemin kökenleri üzerindeki bütün düşünceler, kapalı bir kırsal ekonomiden dünya pazarına geçiş düşüncesi üzerine temellendirilmişlerdir. Bu nokta, üzerinde ileride tekrar tartışacağım bir ilk kuralın ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu kural bütün köken tarihlerinde yer almaktadır. Bütün açıklama çabası tamamen, açıklanmak istenilen olgu için verilen tanıma dayanmaktadır. Buna bağlı olarak, veya olgunun değerlendirilen özel görünümlerine bağlı olarak, akıl yürütme faaliyeti, **tanımlandığı biçimiyle** olgunun açıklanması konusunda işe yarayan noktaları, bütün elde

bulunan tarihsel malzeme ve olgular bütünü içinden seçecektir. Bunun doğal sonucu olarak, bu cinsten bütün girişimler zorunlu olarak regressiftirler. Bütünsel bir tarihsel olayın geçmişini oluşturan sonsuz büyüklükteki olay kitlesi kendiliğinden farksızlaşmış bir durumdadır. Bunun anlamı, bu olaylardan hiçbirinin nedensel bir öncelik iddiasına sahip olamayacağıdır. Bu olay kitlesinin içine anlam ve değer hiyerarşisini tarihçi getirmekte ve bunu yaparken de belli bir olay grubunun açıklanması gereken olgu için daha önemli olgunun olgun halinde tanımlanmasından sonra mümkündür. Buna bağlı olarak, günümüzün tanımı ve yalnızca o, geçmişi inşa etmeye ve bugüne gelirken etkin olan kırılmaları ve güç noktalarını ayırmaya izin vermektedir. İlkeler düzeyinde, bu cinsten bir girişim her zaman keyfi bir karakter taşımaktadır (totolojik de denilebilir). Bu durum da bana göre, tarihçi mantığının çelişkili doğasından kaynaklanmaktadır.

Bu söylenenlerin ışığında Marx'ın açıklamaları ne ölçüde kabul edilebilir? Bu açıklamalar bana göre iki bakımdan yanlıştır:

a) Ayrıntıda, her bir aşamayı diğerinden ayıran eşikler açıklamasız kalmaktadır. Köyden kente neden geçilmektedir? Ticari ilişkiler neden genişlemektedir? Neden dünya pazarına ulaşılmaktadır? Bu temel soruların herbiri cevapsız kalmaktadır. Başka bir şekilde söylenirse, bu bir açıklama olmayıp, kendiliğinden açıklama olmak isteyen bir tasvirden ibaret kalmaktadır.

b) Özellikle, diğer toplumlar ve diğer dönemlerde de aynı tipten olan ama, endüstriyel devrime ulaşmayan evrimlere rastlanmıştır. Yunan sitesinden Helenistik İmparatorluğa geçiş, Akdeniz'in Romalılar tarafından birleştirilmesi, bir Çin İmparatorluğunun oluşması. Her yerde kentler, tüccarlar, sermayeler, bir "dünya" pazarı bulunmakta. ama hiçbir yerde tarımsal üretim ile ekonomik artığın sınırlı miktarlarda ticari-

leşmesi aşamasından bir sıçrama sonucu üretimin kitlesel artışıyla ve sürekli üretim çeşitlenmesiyle biçimlenen bir ekonomiye geçişe rastlanmamaktadır. Bunun sonucu olarak, iç tutarlığı açısından bütün çekiciliğine (o dönemde Orta Çağ incelemelerinin içinde bulunduğu durum hesaba katılınca, buna bir de eldeki bilgilerin nitelikli olmamasını da eklemek gerek) rağmen, marxist çözümleme amacına ulaşamamaktadır. Bunun nedeni de, Batı evriminin özgün noktalarını ortaya çıkartmaya angaje olmaktan kaynaklanmaktadır. Bu da, kökenlerle ilgili tarih çalışmalarının kurallarına ilişkin az önceki farkına varışımızı netleştirmemize izin vermektedir. Kökenleri aranan olgunun tanımında; onun özelliğinin ne olduğunun belirlenmesine büyük bir özen gösterilmelidir. Oysa, bunu yapabilmek ancak onun diğer gözlemlenebilen sistemlerden farklılıklarının ortaya konulabilmesi halinde mümkündür. Bu farklılıklar da, incelenen konunun (ekonomik sistemler bağlamı içinde) geçerli kıstaslar ışığında karşılaştırılması halinde ortaya çıkabilirler. Böylece ve buna bağlı olarak, benim ilk amacım ve görevim, Batı ekonomik sisteminin tekliğini aydınlatmaya yönelik olacaktır. Bu özgünlüğü açıklamakta bana yararlı olabilecek olan Batı gelişmesinin özelliklerini araştırmadan önce, bunu yapmak zorundayım.

II. "GRUNDRİSSE"LER

Marx bu gençlik eserini yayınladıktan sonra, izleyen yıllarda bilindiği üzere ekonomik kuramını oluşturma faaliyetine girişmiştir. Bütün gücünü, kapitalist sistemin özelliklerinin belirlenmesine ayırmıştır. Bütün gayreti kapitalist sistemin özelliğini belirlemeye yöneliktir. Bu tutkusunu **Siyasal İktisadın Eleştirisine Genel Giriş** adlı kitabının yönteme ilişkin bölümünde (s. 254-263) teyid etmektedir. Bu teyid özellikle şu pasajda en açık biçimiyle ortaya çıkmaktadır. "Bü-

tün toplum biçimlerinde, bütün herşeyin mertebelerini ve önemlerini belirleyen belirli bir üretimin koşullarıdır. Bu öylesine genel bir aydınlatma meydana getirmektedir ki, bütün renkleri onun ışığında görmekteyiz, gene bu genel ışık herşeyin özelliğini ortaya koymakta ve bu özelliği onlara vermektedir. Bu özel cinsten bir evren olup, ona bağlı olarak varolan herşeyin kendine özgü ağırlıklarını da tayin etmektedir" (s. 261). Demek ki artık ben şu anda beni meşgûl etmekte olan soruna, biraz öncekinden daha iyi bir cevap bekleyebilirim. Önce **Siyasal İktisadın Eleştirisinin Temelleri** (1857-1858)'nde geliştirilmiş olan görüşleri ele alalım. Bu eser el yazması halinde kalmıştır. Asla elden geçirilmemiş ve düzeltilmemiş, ama **Kapital**'in içinde de tamamen erimiştir. Ama bu kitapta gene de **Kapital**'in temel tezlerinin tümünü bulmak mümkündür. Uzun bölümler benim sorunuma ayrılmıştır, ama bunlar çalakalem yazılmışlar ve benim burada sunduğumun aksine, fikir bağlantıları ve düşünsel sistemin iç tutarlığı her zaman pek sağlam bir şekilde ortaya çıkmamıştır.

Bu eserde belirtildiğine göre, kapitalizmin özü, bir sermayenin ve bir emek gücünün ortaya çıkmasında gizlidir(2). Bu ikisi arasında bir değişim meydana gelmekte ve kapitalizmi kuran da bu değişim olmaktadır. İşte özellikle net bir alıntı:

> *"Emek gücü, onun değişim değeri olan sermayenin karşısında yer alan* ***kullanım değeri****'dir. Sermaye değişime tabidir ve bu biçimiyle de sermaye-olmayan'la, yani sermaye olarak kendini kanıtlayabildiği yegâne unsur olan*

2 Marx bu terimi **Kapital**'de tercihan iş kavramının yerine genellikle kullanacaktır. Bu emek-gücü terimi **Grundrisse**'lerde de sıklıkla kullanılmıştır, çünkü iş kavramı çok fazla berrak değildir ve bu terim bir bireyin çalışma gücünü (gizli iş) ifade ettiği kadar, bu gücün kullanımını (fiili çalışma) ve onun sonuçlarını (ürün, işler) da ifade etmektedir.

sermayenin reddi halinde ortaya çıkmaktadır. Yegâne gerçek sermaye-zıddı (sermaye-olmayan) unsur ***emek-gücü****'dür."*

Eğer, sermaye ile emek-gücü arasındaki değişimi göz önüne alırsak, bu değişimin yalnızca biçimsel olmayan, ama niteliksel olarak farklı, hatta zıt olan, iki süreç halinde ayrıştığını görürüz:

a) İşçi kendi malını değiştirmektedir. Emek-gücü işçinin kullanım değeridir ve mallaştıktan sonra bütün diğer mallar gibi onun da bir fiyatı vardır. İşte işçi bu malını, belirli bir değişim değeri, yani sermayenin ona verdiği belirli bir para miktarı karşılığında, değiştirmektedir.

b) Buna karşılık, kapitalist, işgücünü, yani değerleme faaliyetini, üretken emeği, edinmektedir. Diğer bir şekilde söylenirse, değişimde onun elde ettiği, sermayeyi koruyan ve çoğaltan üretken güçtür. Böylece sermaye üretken ve yeniden üretken bir güç haline gelmekte, bu da sermayenin gücü olmaktadır.

Bu iki süreç arasındaki kopukluk aşikârdır, çünkü farklı zamanlarda meydana gelmekte ve bu iki süreç birbirleriyle asla çakışmamaktadır. Birinci süreç ikincisi başlamadan sona erebilir ve durumların çoğunda, birinci sürecin bitmesi, ikinci sürecin başlamasından önce olmaktadır. İkinci süreç ise, ürün tamamlandıktan sonra sona ermektedir, ama ücretlerin ödenmesi için bu ana kadar beklenmektedir." (s. 222)

Alıntıları çoğaltmak mümkündür, ama bunların hepsi de aynı doğrultuda yer alacaklardır. Bunlardan ortaya çıkan, kapitalist sistemi diğer bütün üretim tarzlarından faklılaştıranın ücretli emek, yani bazı insanların emek-gücünün ürünlerini değil de, diğer insanların emeklerini satın alabiliyor olmalarıdır. Bu değişim eşitsizdir, çünkü kapitalist emek-gücünü satın al-

masının karşılığı olarak, yalnızca emek-gücünün kendini yeniden üretmesi için gerekli malların satın alınması için gerekli olan miktarda ödemede bulunmaktadır. (Bu Marx tarafından gerekli-emek olarak adlandırılan unsur olup, işçinin günlük çalışma süresinin belli bir kesimini kapsamaktadır. İşçinin gerekli-emeği de çalışma süreci içinde ürüne aktarılmaktadır.) Ancak, kapitalist işçinin emek gücünden gerekli emeğin dışında, onu aşan bir sürede yararlanmaktadır. Böylece emek-gücü, üretime gerekli emeğin karşılanmasından daha fazla bir değer katmış olmaktadır. (Marx buna artık-değer adını vermektedir.) Bunlara bağlı olarak, kapitalizmin kökenleri sorunu, aşağıdaki terimlerle bağlantılı olarak ortaya konulacaktır: Hangi olayların sonucu olarak, para sahibi insanlar, pazarda emre amade vaziyette emek-gücü bulmuşlardır(3).

Daha önce gösterdiğim gibi, tek mümkün açıklama tarzı olan regressif açıklama, bu durumda iki yöne sahip olmaktadır:

– Sermayenin kökeni: Bu ilkel birikim sorunudur.

– İşgücünün kökeni. Bu da çalışanların köylülerin ve zenaatkârları n mülksüzleştirilmeleri sorunudur.

İlk noktada Marx hemen bir zorlukla karşılaşmakta, bu konuda bazı genel açıklamalarla yetinmekte ama bunlar sorunu gizlemekten öteye fazla bir işe yaramamaktadırlar.

3 Artık değerin kökeni, sorulması gereken bir sorudur. Gerçekten de ürüne aktarılan değerin tamamının işçiye ödenmemesi olgusu, kapitalizme kesin bağımlıdır. Fiili olarak artık-değer, girişimcinin, sermaye sahibinin ve toprak sahibinin; kârlarını, faizlerini ve rantlarını sağladıkları tek kaynaktır. Artık-değerin yokluğu halinde, bu üç kategoriden kapitalistin, ekonomik faaliyete girişmesi için hiçbir neden kalmaz. Çünkü bu durumda onlar, ekonomik dolaşım süreci içinde artık yalnızca koydukları sermayeye eş bir miktardan fazlasını alamazlar. Bunun sonucu olarak, kapitalizmin bir veri olduktan sonra, artık-değer de onunla birlikte bir veri olmuştur. Bu durumda, onun bir kökeni yoktur.

*"**Oluşumun**" ve sermayenin meydana gelmesinin koşulları ile önkabulü, sermayenin henüz varolmadığını veya sadece onun oluşum halinde olduğunu düşünmemizi gerektirmektedir, bunlar sermayenin varoluşuyla birlikte kaybolmakta, sermaye kendi gerçeğinden hareketle kendi varoluşunun koşullarını koymaya başlayınca, ortadan yok olmaktadırlar. Böylece, paranın veya kendinde değeri olan paranın sermaye halinde ortaya çıkışı sırasında, kapitalist tarafından bir birikim yapıldığı varsayılabilir. Hatta belki de **o daha henüz kapitalist değilken,** bu birikimin gerçekleşmesi yönünde, kendi çalışmasıyla yarattığı ürünler ve değerler üzerinden tasarruf etmiş de olabilir.*

Gene böylece, sermaye ilişkilerine dış, belirlenmiş ve uygun koşullar sayesinde paranın sermaye haline dönüştüğü varsayılabilir. Fakat, sermaye, sermaye olarak varolmaya başladıktan sonra, kendi önkabullerini yaratır. Başka bir şekilde söylemek gerekirse, sermaye üretim sürecinin sayesinde, karşılığında eşitini vermek zorunda kalmadan, yeni değerler yaratabilmenin koşullarına sahiptir." (s. 243)

Kısa konuşmak gerekirse kapitalist ilişkiler egemen olduktan sonra, artık köken sorunu ortaya çıkmamaktadır. Kapitalizm öncesinde, oluşumu ne olursa olsun, her cinsten bir para toplamı, kapitalizmden sonra sermaye haline dönüşebilir. Ama birinden diğerine geçiş konusunda hiçbir şey bilinmemektedir. Burada, girişte belirttiğim çelişkinin mükemmel bir tasviriyle karşılaşmaktayız: Belirli bir sistemin içinde yer aldıktan sonra ve bu sistemi zorunlu unsurların zorunlu sıralanışları olarak kabul ettikten sonra, oluşumun ve sistemin yalnızca bu unsurlardan meydana

gelmesini anlamak olanaksız olmaktadır. Burada ister istemez bir totolojiye ulaşılmaktadır: Para, kapitalist sistem çerçevesinde sermaye haline dönüşmektedir. Marx, bu mantıksal çıkmazı önceden hissetmişe benzemektedir, ama sorunun çözümünü daha sonraki eserlerinden birine bırakmıştır:

> *Sonuç olarak bizim için en önemli olan, yöntemimizin, tarihsel olguların işin içine sokulması halide, bunların nerede ve ne zaman gerekli olduklarını açığa çıkartabilmesidir. Buna bağlı olarak yöntemimiz, burjuva ekonomisinin tamamen tarihsel olan bağlantıları içinde, nerelerde eski üretim tarzlarına bağlandığını ortaya koyabilmelidir. Ama, burjuva ekonomisinin yasalarını çözümlemek için,* ***üretim ilişkilerinin gerçek tarihini*** *yazmak zorunlu değildir. Gerçekten de, bu yasaların, tarihin akışı içinde ortaya çıkmış olan ilişkiler olarak doğru bir şekilde kavranılmaları ve çıkartılmaları, bizim sürekli olarak bu sistemin geçmişiyle karşılaştırma yapmamızı gerektirmektedir. Bu durum tıpkı doğal bilimlerin verilerinde olduğu gibidir. Zamanımızın doğru kavranmasıyla birlikte, bu geçmişe dönüşler bize geçmişin anahtarını verirler: bütün bunlar, birgün girişmeyi düşündüğümüz büyük bir çalışma gerektirmektedir.* (s. 424).

22 Kasım 1858 tarihinde Lassale'e yazdığı bir mektupta, Marx bu sonuncu noktayı yeniden ele alarak, Lassale'e üç paralel konuya birden girişmek niyetinden söz etmektedir:

– Kapitalist sistemin bir eleştirisi: bu **Kapital** olacaktır,

– Burjuva Siyasal İktisadının bir eleştirisi, ki bu-

nun taslakları yalnızca **Siyasal İktisadın Eleştirisi**, (1859), **Kapital**'in çeşitli bölümlerinde ve sonuncu eseri olan **Artık-Değer Teorileri**'nde yer almaktadır;

– Ekonomik kategorilerin veya ilişkilerin tarihsel bir taslağı.

Sonuncu çalışma hiçbir zaman gerçekleşmemiştir, hatta Marx bunu yazmaya başlamamıştır bile. Bu durumu zaman kıtlığı, veya önyargılarının onu mahkûm ettiği yetersizlikle açıklamak mümkündür. Marx'ın bütün ulaşabildiği nokta tarihsel üretim tarzlarının uç uca getirilmesi olmuş, fakat bir tarzdan diğerine geçişin mantıklı bir açıklamasını getirememiştir. Marx'ın kaçınılmaz bir şekilde çelişkilere düştüğü aşağıdaki pasajı buna kanıt olarak verirken, bunu yeterli görüyor ve başkasını gösterme ihtiyacını hissetmiyorum:

> *"Paranın kendinin değerlendirme sürecine (yani emek-gücünden elde edilen bir artık-değerin sağlanması) girmesinden önceki başlangıç ilişkisini ele alalım. Paranın sermaye haline gelmesi için, zorunlu olarak bazı tarihsel koşulların oluşması veya gelişmesi gerekmektedir. Aynı durumlar, emeğin sermayeyi üretmesi ve ücretli emek haline dönüşmesi için de gereklidirler (...)*
>
> *Temel koşullar, ilkel ilişkinin bizzat kendisi tarafından ifade edilmişlerdir:*
>
> *a) Bir yanda, tamamen öznel bir şekilde yaşayan işgücü, nesnel gerçekliğinin unsurlarından ayrı olarak bulunmaktadır. Yani, işgücü, iş koşullarından olduğu kadar, işgücünü ayakta tutacak olan koşullardan da ayrılmıştır. Kısacası, bir yanda soyutlanmış bir şekilde bulunan, yaşayan işgücü olanağına sahip bulunmaktayız.*

b) Diğer yanda ise değer, yani maddeleşmiş emek-gücü bulunmaktadır. Kullanım değerleri birikiminin miktarı yeteri kadar büyük olmalıdır ki, yalnızca ürünlerin, yeniden üretim süreci için gerekli olan değerlerin veya emek-gücünün yeniden üretimi için gerekli olanların yaratılmasına değil, aynı zamanda artık-emeğin de emilebilmesine olanak versin. Kısacası, işgücü için nesnel malzemenin bulunması gerekmektedir.

c) Bu iki cephe arasında değişim-para dolaşımı ilişkisi serbest bir şekilde kurulmuş olmalıdır. Diğer yandan bu ilişki tabiyet veya kölelik ilişkileri üzerine değil de, değer üzerine dayalı olmalıdır. Demek ki üretim, üreticilere doğrudan geçimlik olanaklarını sağlamamaktadır: değişim bunun aracılığını yapmaktadır. Başkasının işgücüne doğrudan sahip olunamayacağı için, işçinin işgücü değişim süreci içinde satın alınmaktadır.

*d) Nihayet bağımsız değerler ve kendileri için varolan koşullar olarak işgücünün nesnel koşullarını ifade eden yan, **değer-biçim**'ini kazanmış olmalı; yani doğrudan tüketim veya kullanım değeri yaratmaya yönelik olmamalı; amacı kendini değerlemek ve para olmalıdır." (s. 427-428)*

Çok açıktır ki bu dört koşul, Marx'ın tanımladığı biçimiyle kapitalizm'in dışında kalmamakta, fakat, onun geçirdiği tanımın basit açıklamaları olmaktadır. Demek ki bunlar hiçbir şekilde ortadaki sorunu çözmemektedirler. Kapitalizm'in ruhu olarak adlandırılabilecek noktaya yönelik olan şıkkı özellikle açıklayıcıdır: bu sistemin kökenlerini açıklayabilecek sisteme dış bir koşul değildir, fakat sistemin özü tarafından

içerilmekte olan bir önvarsayımdır.

Doğumu hâlâ bir sır oluşturmaya devam etmekte olan sermaye için söylenenler bunlardan ibarettir. Şimdi kapitalizmin ikinci unsuru olan özgür işçinin ortaya çıkışını görelim.

Özgür işçinin ortaya çıkması için şunlar gerekmiştir:

– "Toprağa olan bağımlılığın çözülmesi" bir kent örgütlenmesi içinde yeni bağların dokunması, (s. 460)

– "İnsanın iş araçlarının sahibi olarak gözüktüğü ilişkilerin çözülmesi" (Orta Çağ zenaatkârlığı) (s. 461),

– İşçinin belirli bir üretim süreci sırasında, kendini yeniden üretmek için gerekli tüketim maddelerine sahip olmaması, yani işçinin her türlü birikimden yoksun olması, (s. 461)

– "İş"in yaşayan gücü olarak işçinin üretimin nesnel koşullarından birisi olmasını gerektiren ilişkilerin çözülmesi ve onun bu niteliğinden ötürü ona köle veya serf olarak sahiplenilmesinin sona ermesi". (s. 461)

Bu zincirleme çözülmelerin simetrikleri mülkiyet kurumunda da meydana gelmektedir. Mülkiyet kurumu bu bağlantı içinde şu değişikliklere uğramaktadır: "zenginliğin yegâne kaynağı olarak toprak mülkiyetinin sayılmasının sona ermesi", emek-gücü tarafından yaratılan iş araçlarının mülkiyetinin sona ermesi, artık ne toprağa, ne mülkiyete, ne de alete bağlı olmayan geçimlik mülkiyetinin sona ermesi. Bunun anlamı açık olarak, işçinin her türden geçim olanağından yoksun kalmış olmasıdır, oysa hem köle, hem de serf; beslenmekte, barındırılmakta ve giydirilmekteydiler(4).

4 İtiraf edelim ki, bu şıkta bir mülkiyet cinsi görebilmek için bir miktar zihin inceliği gerekmektedir. Genel olarak bütün bu sahifeler okumayı güçleştiren Hegel öykünmeleriylee doludur. Diğer yandan, aynı sahifeler yapay simetrilerin aranması uğruna, içeriğin zedelenmesine tanık olmaktadırlar.

Demek ki çözülmeler iki yanlıdır; özgür işçinin ortaya çıkmasına yol açan süreç, aynı zamanda üretim araçlarını da özgürleştirmektedir. İşte, sermaye ancak parasal biçimiyle ve bu şartlar altında pazarda özgür emek ile kendi varoluş koşullarını bulabilmektedir.

Demek ki toplam olarak, birbirine bitişik üç süreç bulunmaktadır: parasal zenginliğin gelişmesi, özgür işçinin ortaya çıkışı ve üretim araçlarının özgürleşmeleri. Bu üç süreç diyalektik bir bağ içindedirler:

> *"Açıktır ki eski üretim tarzlarının ve işçinin davranış tarzının işin nesnel koşulları karşısında* ***çözülme dönemi,*** *parasal zenginliğin geniş bir temel üzerinde geliştiği ve artmaya ve yayılmaya devam ettiği, eski koşulları tasfiye eden sürece tekabül etmekedir. Zaten parasal zenginlik bu çözülmenin ajanlarından biridir. Tıpkı bu çözülmenin onun sermaye haline dönüşmesinin koşulu olduğu gibi". (s. 470)*

Son cümle, Marx'ın içine düştüğü çelişkileri göstermesi açısından, özellikle teşhise yaran açısından önemlidir: kapitalizmin olması için bu üç sürecin olması gerekmektedir, ama bu üç süreç ancak kapitalist sistemin bağrında ortaya çıkmaktadır. Bu çözülmelerden herbiri ele alınabilir ama bunların hepsi de bir "ne bileyim"le, kapitalizmin bizzat kendisinden başka birşey olmayan esrarlı bir güçle açıklanmaktadırlar. Bu süreçlerin herbirini en ilkel biçimleri altında, henüz doğum aşamalarında yakalamaya çalışmak boşunadır: çünkü bu süreçlerin doğumlarının açıklanmasına girişilmemiş, bunların bir farkına varış olarak ortaya konulması veya yalnızca öyle kabul edilmeleri durumu ortaya çıkmıştır. Marx bu noktada da zorluğun farkındadır; çünkü şöyle yazmaktadır:

*"**Parasal zenginliğin yalnızca varolması,** hatta onun üstün duruma geliyor olması, bu üretim tarzlarının çözülmelerini veya onun sermaye haline gelmesini açıklamak için yeterli değildir. Yoksa Antik Roma, Bizans vs., özgür emek ve sermaye sayesinde tarihlerini sona erdirirler veya başka bir deyimle yeni bir tarih sürecine başlarlardı. Buralarda da eski mülkiyet ilişkilerinin çözülmeleri parasal zenginliğin, ticaretin vs. gelişmesine bağlı olmuştur, ancak bu çözüm endüstriye ulaşacağı yerde, kırsın kent üzerine egemen olmasıyla sonuçlanmıştır".* (s. 470-71)

Evrimlerin birbirlerinden farklı olmalarını açıklayacak faktörler nelerdir? Bunun cevabını **Grundrisse**'lerde bulmak mümkün değildir. Acaba **Kapital**'de bulabilecek miyim?

III. "KAPİTAL"

Grundrisse'ler taşıdıkları ada rağmen, **Kapital**'in yalnızca taslağı olmaktan ötede bir anlama sahiptirler. **Kapital**'deki bütün temel fikirler burada yer almaktadır. (Sabit sermaye ve değişken sermaye kavramlarının temellerine rastlanmıyorsa da, muhtevaları gene de bu kitabın içinde yer almaktadır.) Fiili olarak, Marx'ın kendi için yazdıklarını içeren **Grundrisse**'lere oranla, **Kapital** Marx'ın bütün söylemek istediklerinin nihai ve sistematik bir şekilde kaleme alınmış biçimidir. Beni meşgûl eden sorun **Kapital**'de "İlkel Birikim" adını taşıyan 8. kesimde ele alınmıştır. Buradaki anlatım çok daha açık, kesin, her cinsten Hegel etkisinden arınmış ve özellikle de bazı yeni ve ilginç yenilikler getirici niteliktedir.

Kapitalist sistem, burada da bir kez daha, parasal

bir sermaye tarafından özgür emeğin satın alınarak ona ücret olarak verdiğinden daha fazla değer ürettirilmesi olarak tanımlanmaktadır. Demek ki sistemin özgün yanı, varolabilmek, yaşamaya devam edebilmek ve çoğalabilmek için, üreticiyle üretim araçları arasındaki (toprak, iş araçları) kopuştan sonra, kapitalistlerin eline düşen ücretli emek olgusu olmaktadır.

Bu sürecin ikinci aşaması: işçinin emek gücünü satabilecek hale gelmesidir. Serflik bağlarının ve lonca hiyerarşisinin çözülmesi onu bu duruma getirmektedir. Bu çözülmeler onu özgür kılmakta ama aynı zamanda da onu bütün dayanışmaya dayalı güvencelerden mahrum etmektedir (Eski toplumsal bağların dayanışmacı niteliklerinin sağladıkları güvenceler): işçi yalnızca emeğini satma özgürlüğüne sahip değildir, aynı zamanda bundan başka bir olanağı da yoktur.

Üçüncü aşama: kapitalist müteşebbis. Lonca ustalarına ve feodal senyörlerin karşı koymalarına rağmen o da kendine bir yer sağlama durumundadır. Fiili olarak, amaçlarına ulaşabilmek için dolaylı yolları benimsemek ve kendi yönünde yol alan bütün olaylardan kârını arttırma doğrultusunda yararlanmak zorundadır. "Endüstri şövalyeleri kılıç şövalyelerini, kendilerinin yaratmadıkları olayları kendi lehlerine kullanarak, geride bırakmışlardır. Roma azatlılarının eski efendilerinin patronları olmak için uyguladıkları yöntemler kadar aşağılık olanlarını amaçlarına ulaşmak için kullanmışlardır." (s. 1170)

Bütün bunlar iyi ve hoştur, fakat hiç de tatminkâr değillerdir. Çünkü bu üç süreç birbirlerine bağlıdır ve bu durumda ancak kapitalist sistemin çerçevesi içinde ortaya çıkabilir. Burada da bu üç süreç **Grundrisse**'lerde olduğundan daha iyi bir biçimde kapitalizmin ortaya çıkışını açıklamakta değildir. Ya bu üç süreç birbirlerinden bağımsızdır ve sonunda birbirleriyle birleşmiştir, ama bu durumda kapitalizmin ortaya çı-

kışı tamamen tesadüfün etkisiyle olmakta ve aslında pek de olası olmayan birçok neden dizisinin biraraya gelmesi olmaktadır. Bu, başarısızlığın farkına varmak demektir, yani bu varsayımlar altında, kapitalizmin kökeni sorunu entellektüel sistemin algılama alanının dışında kalmaktadır.

Ya da, Marx'ın bildirdiği dilemma'nın şu ikinci terimi kabul edilmektedir:

İlkel sermaye birikimi tarihi içinde çağ açıcı her yenilik, oluşmakta olan kapitalist sınıfın ilerlemesi yönünde bir kaldıraç görevi görmektedir. "Bunların içinde özellikle en önemli olan değişmeler, büyük kitleleri geleneksel yaşam ve üretim araçlarında kopartarak, onları emek piyasasına yersiz yutsuz proleterler olarak salanlandır." (aynı yerde)

Kökeni yakalamaktaki bu iktidarsızlık, mantıksal olarak kendini Batı tarihinin kronolojik olarak dilimlenmesinde ortaya koymaktadır: **Alman İdeolojisi**'nde olduğu kadar **Grundrisse**'lerde de sorunu 11. yüzyıla kadar geri götürmüş olan Marx, **Kapital**'de kapitalizmi 16. yüzyılda başlatmaktadır:

> *"Bazı Akdeniz kentlerinde kapitalist üretimin ilk taslaklarının oldukça erken tarihlerde ortaya çıkmış olmalarına rağmen,* ***kapitalist çağın başlangıcı ancak 16. yüzyıldadır.*** *Kapitalizmin yumurtasından çıktığı her yerde, serfliğin kaldırılması uzun zamandan beri tamamlanmış bir olgudur. Buralarda kentlerde uzun sürelerden beri egemenliklerini sağlamışlardır. Ve Orta Çağın zaferi, tamamen kaybolmak üzeredir."* (aynı yerde)

Başlangıç tarihinin seçimi tamamen keyfidir, ama bu hiç önemli değildir, çünkü işin aslı, Marx'ın artık kapitalizmi oluşumu içinde değil de olgun haliyle ele

aldığıdır. Başlangıç sorununun tamamı, küçücük "yumurtadan çıkma" teriminde hem anılmış hem de gizlenmiştir. Tek başına bu pasaj bile, Marx'ın bir tarihsel oluşum teorisi kurmaktan vazgeçerek, bu oluşumun belirli bir aşaması üzerinde yoğunlaşmayı tercih ettiğini kanıtlamaya yetebilir.

Kapitalist sistemin ilk adımlarını incelemekten vazgeçtikten sonra, Marx'ın bütün dikkati manüfaktür'ün, daha sonra da büyük endüstrinin ortaya çıkışına yönelmiştir. Gerçekten de **Alman İdeolojisi**'nde taslak halinde bulunan bazı sorunlar çok ilginç ek açıklamalarla **Kapital**'e dahil edilmişlerdir. Burada yalnızca ana eklemleşmeleri sergilemekle yetineceğim, çünkü Marx'ı ayrıntı içinde izlemek, anlatıyı gereksiz yere ağırlaştıracaktır. Marx'ın akıl yürütüşü onu iki yöne sürüklemektedir.

1. **Kırsal nüfüsün mülksüzleştirilmesi ve kapitalist çiftçinin ortaya çıkışının açıklanması.** Bu olgu, şiddet, zoralım, kanlı düzenlemeler ve devletin mülk sahipleri lehine müdahalelerine dayanmaktadır... Acaba Marx neden bu kırsal mülksüzleştirme olaylarıyla bu kadar ilgilenmektedir?(5) Çünkü, ilk önce özgür emeğin sürekli bir üretimine ihtiyacı vardır. Ama özellikle köylünün kendine yeterliliğini, bir iç pazar yaratabilmek amacıyla çözmek zorundadır. Gerçekten de o zamana kadar üretilen ürünler genellikle üreticiler tarafından, bir pazardan geçmeden, doğrudan tüketilmekteydiler. Şimdi ise, toptan olarak tüccarlara satılmaktadırlar. Aynı şekilde, eskiden köylülerin bizzat ürettikleri ürünler (temel olarak dokuma) artık manüfaktürlerde üretilmektedirler. "Böylece köylü-

5 Açıkça görülen, Marx'ın bunları küçümsediğidir. 8. Bölümün XXVII. ve XXVIII. ayrımlarında anlatılan tüm tarım tarihi, İngiliz tarımı tarihine aittir. Buradaki oluşumlara benzeyen hiçbir şey ne Fransa, ne Belçika, ne Almanya, ne de Kuzey İtalya'da görülmüştür. Oysa, bu ülkeler endüstri devrimini karşılarken hiç de büyük zorluklarla karşılaşmamışlardır.

lerin mülksüzleştirilmeleri onların ücretli işçiler haline getirilmeleri kırlardaki ev endüstrilerinin yok olmalarına ve tarımın her türden manüfaktürden kopmasına yol açmıştır. (s. 1209) Aslında bu kopma büyük endüstrinin ortaya çıkışıyla tamamlanmıştır.

Bütün bu açıklamalarda ikna edici hiçbir yan bulunmamaktadır(6). Köylülerin mülksüzleştirilmeleri işledikleri topraklardan kâr etmeleri garantili olan çiftçileri harekete geçirmiş olamaz, çünkü bu kârların olabilmesi için üretimin yöneleceği bir pazarın varolması gerekir. Demek ki pazarı yaratan çiftlik olmayıp, ilişki tamamen bunun tersindedir. Bunun sonucu olarak tarımın evrimi anlatıldığı biçimiyle ancak yeni üretim tarzının (kapitalizmin MAK) çerçevesi içinde mümkündür. Diğer yandan, kırsal endüstrinin yok olması zorunlu olarak, köylülerin ücretli işçi haline dönüşmelerinden kaynaklanmamaktadır; bu iki olgu doğrudan birbirlerine bağlı değildir. Tamamen tersine önce manüfaktür sonra da büyük endüstrinin bu kadar iyi işleyebilmelerinin nedeni, kırsal endüstrilerin zaten ölmüş olmalarıdır.

2. **Endüstriyel Sermayenin Oluşumu:** Bu oluşum, kendini ortaya çıkartan faktörleri Marx'ın hiyerarşik bir sıralamaya sokmadığı durumda çok karmaşıktır. Marx'ın bu hiyerarşik sıralaması şöyledir: a) Başlangıç noktasında bir tefeci sermaye bir de ticari sermaye vardır. Bu hiç de Batı'ya özgü bir olay olmayıp dünyanın birçok yerinde görülmektedir (s. 1211). b) Bu sermayeler endüstriyel sermaye haline gelmektedirler. Senyörlük rejiminin ve loncalar sisteminin engellerini aşabilmek için "yeni manüfaktürler tercihan ihracat merkezi olan liman kentlerine veya beledi örgütlenmeler ile onların esnaf kuruluşlarının denetimlerinin dı-

6 Açıktır ki, tarih yazınının daha sonraki gelişimlerinin sağladığı her türden eleştiri olanaklarını bir yana bırakıyor ve kendimi yalnızca Marx'ın akıl yürütüşündeki tutarsızlıklarla sınırlıyorum.

şında kalan iç bölgelerde kurulmuşlardır" (s. 1212). Bir kez daha gerçek olgunun gizlenişini işaret etmek istiyorum: endüstriyel sermayeyle niteliksel bir sıçrama. c) Amerika'nın keşfi, buradan getirilen değerli madenler, bu kıta'nın yerleşime açılması, köle ticareti, daha sonra da ticari çıkarlardan kaynaklanan savaşlar (1840'lardaki Afyon savaşlarına kadar uzanan bir süreç olarak) sermaye birikiminin ikinci bir kaynağı olmuşlardır. Ne yazık ki, sistemin oluşumunu açıklamak konusunda, bütün bu birikim yöntemleri sisteme dışsal olmayıp, onun dışa vurumundan başka birşey değillerdir. Marx biraz ileride bunu açıkça itiraf etmektedir. "Günümüzde endüstriyel üstünlük, ticari üstünlüğü gerektirmektedir. Ama asıl manüfaktür döneminde, esas ticari üstünlük endüstriyel üstünlüğünü sağlıyordu (s. 1216). d) Ancak, aynı pasajda yer alan ve ileride üzerine eğileceğim önemli bir kavramı işaret etmek uygun olacaktır:

> *"Bu yöntemlerden (birikim yöntemleri) bazıları kaba güç kullanımına dayanmaktadırlar, ama istisnasız herbiri devletin gücünü, yani toplumun yoğunlaşmış ve örgütlenmiş gücünü, feodal ekonomik düzenden kapitalist ekonomik düzene şiddetli geçişi hızlandırmada ve geçiş aşamalarını kısaltmada kullanmaktadır. Ve gerçekten de* ***güç hareket halindeki her eski toplumun ebesidir. Güç bir ekonomik ajandır.***" (s. 1218)

Bu farkına varış gerçekten dahiyanedir ve eğer Marx onu geliştirebilseydi esaslı sonuçlara ulaşabilecek niteliktedir. Oysa bu yalnızca bir farkına varış olarak kalmaktadır. Bunun da temel nedeni, bütünsel bir felsefe olan ve herşeyi ekonomik temele dayandıran marxist entellektüel sistemin, insan faaliyetlerinin

çeşitli boyutlarının, özellikle de siyasal boyutun özerk olduğunun düşünülmesini yasaklamasıdır. Bu olgudan hareketle, farkına varışını geliştirerek, zorunlu olarak son çözümlemede siyasetin iktisada bağımlı olduğu, modern devletin kapitalist sistemin ifadesi olduğu ve bunlara bağlı olarak da, devletin kapitalizmin doğumunu açıklayamayacağı sonucuna ulaşırdı. Diyalektiğin inceliklerine istendiği kadar başvurulsun, sonunda ulaşılacak nokta totoloji olacak ve sorunun kendisi ıskalanacaktır. e) Marx'ın anlatısının devamında diğer bazı ekonomi dışı faktörlere rastlanmıştır, ama hepsi de çok az geliştirilmiş olarak.

> *"Devlet borcu ilkel sermaye birikiminin en canlı ajanlarında biri gibi etkide bulunmuştur. Tahviller aracılığıyla toplumları ataletten kurtarmış, her cinsten ticari alana ciro edilebilen değerli kâğıtlar, rastlantısal kâr olanakları, komisyon gelirleri edinme olanakları sağlamış, yani borsa oyunlarına ve modern demokrasiye yol açmıştır.* (s. 1217)
>
> *Korumacı sistem fabrikatör imal etmenin, çalışanları mülksüzleştirmenin, araçları ve çalışmanın maddi koşullarını sermaye haline dönüştürmenin, geleneksel üretim tarzından modern tarza geçiş sürecini kısaltmanın yapay bir yolunu oluşturmuştur."* (s. 1219)

Derin ve geniş, parlak ve hayranlık verici bir bilgiyle beslenen, bir peygamber kızgınlığıyla dolu olan ("Sermaye her yanından kan ve çamur fışkırtarak gelmektedir." (s. 1224) Bu sahifeleri özetleyebilmek için, Marx'ın **Alman İdeolojisi**'nde taslak halinde sunduğu bir açıklama tipine geri döndüğü söylenebilir. Bu açıklama tarzı, aşamalar halinde olmaya dayalıdır: tefeci ve ticari sermayeden endüstriyel sermayeye geçilmek-

tedir; bu ise bir dünya pazarının yaratılması sonucu yeniden ortaya çıkmakta ve artık herhangi bir paylaşmaya uğramadan, tek başına egemen olmaktadır. Fakat devletin öneminin hissedilmiş olmasına rağmen, pasaj bir aşamadan diğerine geçişi açıklamış değildir. Kısacası Marx kapitalizmi ücretli işçilikle tanımlayarak kendi kendini hapsettiği çerçevenin dışına çıkmayı başaramamıştır. Kapital'in I. Kitabının son cümlesi(7), bu durumu güç bir şekilde yeniden kanıtlamaktadır: "Kapitalist birikim ve üretim tarzıyla, bunlardan hareketle kapitalist özel mülkiyet, kişisel çalışmaya dayalı özel mülkiyetin yok edilmesine bağlıdır; kapitalist üretim tarzının tabanı işçinin mülksüzleştirilmesidir" (s. 1235). Sistemin tabanı sistemin bir parçasıdır ve bu durumda da onun temeli olamaz.

Burada Marxçı ve Marxist kuramsal inşanın en büyük yanlışına ulaşılmış olunmaktadır. Marxizm kendini bütüncül bir açıklama sistemi olarak takdim etmektedir. Ancak bu durumda yusyuvarlak olmakta ve kendi kuyruğunu yutmaya başlamaktadır. Çünkü, bütüncül bir felsefe, zorunlu olarak insani faaliyetlerin bir sektörünü daha değerli saymakta ve onu sistemin temeli haline getirmektedir. Oysa, eğer temelin bizzat kendisi sistemin bir parçası değilse ve buna bağlı olarak sistemin de temeli değilse, mantıksal bir çelişki ortaya çıkacaktır. Bu çözümleme süresince bu çıkmazı vurgulamaya çalıştım: Kapitalist sistemin kökeni kapitalizmi varsaymaktadır. Platon felsefesinin terimleriyle kendimi ifade edersem, kökenler sorunu Aynı'nın Aynı'ya, (İktisadın iktisada, siyasetin siyasete, tekniğin tekniğe) vücut verdiği varsayımı altında, kökenler sorunu çözümsüzdür. Ben ise, Aynı'nın Başka tarafından yaratıldığı varsayımından hareket edildiği zaman daha doyurucu sonuçlara ulaşıldığını göstermeye çalışacağım.

7 Bay Maximilien Rubel'in müdahalesiyle, bu cümle artık son ayırımdan bir öncekinin son cümlesi haline gelmiştir.

Marx ve Marxizm konusundaki tartışmamızı bitirmek üzere, kendini bir yandan bir tarih felsefesi olarak takdim eden ve bütün açıklamalarını tarihsel oluşuma ve tarihsel aşamaların özgünlüklerine dayandıran; diğer yandan da kökenlere ilişkin bir teori oluşturmanın olanaksızlığını görmeyerek, bu noktada kendi kendiyle çelişen bir sistemin paradoksunu işaret edelim. Bu handikap rasyonel açıdan aşılamaz niteliktedir. Bu da, Engels'den beri onun neden irrasyonel bir tarzda aşılmaya çalışıldığını açıklamaktadır. Bu aşmayı başarmanın tek yolu, tarihe-dışsal bir tarihsel temel bulma öyküsüne bağlıdır: evrim kuramı da işte bu görevi yerine getirmektedir. Marx'ın bizzat kendisi (bir tarih teorisi oluşturmanın olanaksızlığını gizlice itiraf edelim) ilkel komünal, köleci, serflik, doğu despotizmi, kapitalizm gibi tarzların birbirlerini izlemelerinin **farkına varmak**'la yetinirken, onun mirasçısı olduklarını iddia edenler zorunlu bir evrim düşünmüşlerdir. Bunu yapmalarının nedeni yanılmış olmaları veya aptallıkları olmayıp; tıpkı Mendeliev tablosunda daha henüz keşfedilmemiş elementlerin bile yerlerinin önceden belli olması gibi, bu cinsten bir evrim yasasının yerinin marxist entellektüel sistemde önceden belirlenmiş olmasıydı. Bu kader ilk bakışta paradoksal gözükmekle birlikte, aslında tarihsel olmayı istemesine rağmen, tutarlı kalabilmek için tarihi saf dışı bırakak ve onun yerine tarih-dışı bir ilke olan evrim'i ikame etmek zorunda kalan bir düşüncenin mantıksal kaderidir.

İkinci Bölüm
KAPİTALİZM NEDİR?

Max Weber'in tezlerini, Marx'ınkilere yaptığım gibi, eleştirel bir şekilde çözümlemek çekici bir iş olurdu. Ne yazık ki böylesine bir girişim olanaksızdır. Gerçekten de kapitalizmin kökenlerine dair Weberci bir kuram bulunmamakta veya bu konuda birden fazla kuram bulunmaktadır. **Protestan Ahlâkı, İktisat ve Toplum** veya **İktisat Tarihi**(1) kitaplarının herbirindeki perspektif farklı olmaktadır.

Aslında Weber'e göre kapitalizm bir tek değil de, çok çeşitli görünümler altında ortaya çıkmaktadır. Weber açısında kapitalizm, büyük ölçüde Batı uygarlığının kökten özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Bu durumda da bu kadar geniş bir kavrayışı basit bir tanım halinde anlamaya çalışmak boşuna bir çaba olmaktadır. Çünkü bu tanım ancak parçasal olabilir. Weber için de ücretli işçilik kapitalizmin esaslı unsurlarındandır ve bu buluşun önceliğini hiçbir zorluk çıkartmadan Marx'a tanımaktadır; ama Weber açısından ücretli işçilik kapitalizmin özünün tamamı değildir. Olay böyle konu-

1 Alıntılar aşağıdaki kaynaklardan yapılmıştır: **L'Ethique Protestante et l'Esprit du Capitalisme**, Paris, Plon, 1964; **Wirtschaft und Gesellschaft**, Köln-Berlin, Wilkelmann, 1964. 2 cilt **Wirtschaftsgeschichte. Abriss der Universalen Sozial und Wirtschaftsgeschichte.** Berlin, Duncker u. Humbolt, 1958.

lunca, onun açısından kapitalizmin kökeni sorunu ortaya çıkmamaktadır. Bu sorunun ortaya çıkmamasının bir diğer nedeni de, Weber' in oluşum sorunlarına karşı çok az duyarlı olmasıdır. Bu böyledir diye, Weber'deki bu nisbi ilgisizliğin başlangıçtaki bir tercihten kaynaklandığını (Weber derinlemesine bir tarihçidir) düşünmek yerine, yöntemin köken sorunlarını karanlıkta bıraktığını kabul etmemiz gerekir. Gerçekten de ideal-tip yöntemiyle özgünlüklerin sürekli olarak saptanması ve onların sürekli oluşum hallerinin ihmal edilmesi, tarihsel nesnelerin en olgun halleriyle ele alınmalarını gerektirmektedir. Weber'in en ünlü eseri olan, **Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu** adlı kitap hiçbir açıdan, kapitalizmin oluşumunun protestanlıktan hareketle açıklanması girişimi değildir. Weber protestan ahlâkının moral hayatın bir cins aklileştirilme çabası olduğunu göstermeye çalışmıştır. Diğer yandan da kapitalizm ona göre, ekonomik faaliyetlerin aklileştirilmesiyle belirlenmektedir. Bunun sonucu olarak vardığı ve kanıtladığı nokta; protestanlığın kapitalizmin **yayılmasına** katkıda bulunan akımlardan **biri** olduğu ve **Batı** kapitalizminin **bazı** görüntülerinin oluşmasına etki ettiğidir. Kısacası, protestanlık olmasaydı kapitalizm gene olacaktı, fakat bu farklı bir kapitalizm olacaktı. Eğer bu yorum kabul edilirse, Weber'in denemesinin onyıllardır neden olduğu tartışmalar nesnesiz kalacaktır(2). Bunların dışında, herbiri kendi içinde alındığında, Weber'in çözümlemeleri muhteşemdir, ama bunlar birarada bütünsel bir açıklama meydana getirmeyerek, herbiri özel bir taslak olarak kalmaktadır. İşte ben burada, Weber'in çözümlemelerinin doğrultusunda kalarak, bu bütünsel açıklamayı getirmeye çalışacağım.

2 Bu tartışmanın başlıca unsurları Philippe Bernard tarafından toplanmıştır: **Protestantisme et Capitalisme. La Controverse post-Weberienne**, Paris, Armand Colin, 1970.

AYIRIM 1
YANLIŞ YOLLAR

Konunun asıl canalıcı bölümüne girmeden önce, terminolojiye ilişkin sorunları çözmek gerekmektedir. Burada şimdiye kadar **"kapitalist sistem"** veya **"kapitalizm"** ve **"endüstriyel sistem"** terimleri arasında herhangi bir ayırım yapmadım. Bundan sonra da yapmayacağım ve bunun nedenini ileride açıklayacağım. "Sosyalist sistem" veya "sosyalizm" terimine gelince, uygun terimin hangisi olduğunu bilmediğimi itiraf etmek isterim. Eğer bu terimden SSCB ve Doğu Avrupa ülkelerinde uygulanan ekonomik sistem anlaşılıyorsa, bu noktada ve **ekonomik düzlemde** ben etkisiz bir uygulama görmekteyim. Buralarda söz konusu olan, ekonomi yasalarını sistematik olarak gözardı eden, ama bir ekonomi kurduklarını ve kurmakta olduklarını iddia eden ideologların çalışmalarından kaynaklanan bir cins hülya görmekteyim. Eğer bunun tersine, sosyalizmden bizimkinden ve şimdiye kadar bilinen diğer toplumlardan kökten olarak farklı bir toplum cinsi anlaşılıyorsa, bu şimdilik bir arzudan başka birşey değildir ve öyle bir toplumun kökenleri sorunu, bu toplumsal sistem gerçekleştiği gün, ancak torunlarımızın torunları için sorun olacaktır.

Tarihsel bir olgunun özünün belirlenmesi her

zaman, az veya çok miktarda keyfilik ögesi taşır. Bunun böyle olmasının nedeni, olgunun ortaya çıkartılabilmesi için, esasa ilişkin olmayan bütün eklentilerin bir dizi cerrahi müdahale gerektirmesi ve olgunun ancak bundan sonra anlaşılır hale gelmesidir. Ancak, bazı yöntemsel kurallara uyulduğunda keyfiliğin payını azaltmak mümkündür. İlk olarak, Marx'ın "Kapitalizmin Koşulları" başlığı altında koyduğu, yani bir olgunun belirlenmesinden **önce** varolduğu düşünülen herşeyi birden ele almamak gerekir. Gerçekte de koşulun neden mi, yoksa sonuç mu olduğuna karar verebilmek çoğu zaman mümkün değildir. Tarım örneğini ele alalım. Kendiliğinden anlaşılacağı üzere(1), 19. yüzyılın endüstriyel devrimi, 18. yüzyılda oluşmaya başlayan ve 19. yüzyılda tamamlanan toprak işleme tekniklerindeki ilerlemeler sayesinde mümkün hale gelebilmiştir. Çünkü, verimlilikte kişi başına bir artış, genel tarımsal üretim hacminde bir düşmeye yol açmadan kırsal nüfusun bir kesiminin kentlere yoğunsal göçüne olanak vermesi için ve tarımsal gelirin giderek daha az kimsenin arasında paylaşılmasına yol açarak, ortaya bir artık çıkmasına ve böylece, doğmakta olan endüstrinin mamüllerine talep yaratılmasını sağlamak için gerekliydi. Ancak, nadasın kaldırılması, samanlı bitkilerin kullanılması, tohumlukların ıslahı, sürme teknik-

1 Veya en azından kendiliğinden anlaşılmalıydı. Çünkü, üçüncü dünyanın iktisadi kaderinin sorumlularının, gelişkin bir endüstri kurabilmenin önemli artıklar sağlayan bir tarımın yokluğu halinde olanaksız olduğunu kavrayabilmeleri için 20 yıldan fazla bir süre gerekti. Umalım ki, aynı sorumluların zihniyetlerinin bir işletme düşüncesine ulaşmadan, ne tarımın ne de endüstrinin olamayacağını anlayabilmeleri için bu kadar süre gerekmez. Bunlara bağlı olarak açıkça görülmektedir ki, endüstrileşmemiş ülkeler en hızlısından ve yükseğinden bir ekonomik kalkınmayı hedeflediklerinde, çözüm tek ve basittir. 1) Mütebbis oluşturmak veya ithal etmek, 2) Onların serbestçe teşebbüste bulunmalarına izin vermek, 3) Sakıncaları kabullenmek, 4) 20 veya 30 yıl beklemek gerekmektedir. Ama, acaba ekonomik kalkınmanın bu ülkelerin yöneticileri açısından, ulusal bağımsızlıktan da öncelikli olduğu o kadar kesin midir?

lerindeki gelişmeler, daha sonra Liebig'le toprak kimyasının ortaya çıkması cinsinden bütün bu hayranlık verici gelişmeler, açıkça endüstriyel gelişmenin alanı içinde kalmaktadırlar. Bütün bu ilerlemeler, eğirme, dokuma ve buhar makinelerini ortaya çıkartan zihniyet ve arayışla aynı doğrultuda yer almaktadır. Eğer zaman içinde daha geriye gidilirse, Flandre'da daha 13. yüzyılda nadasın kaldırılıp, farklı ürünlerin birbirlerini izler şekilde üretildiği görülür. Oysa, Flandre, Kuzey İtalya ile birlikte o dönemin kapitalist kutuplarından biridir. Bu konumun soncu olarak, dar bir alanda şaşırtıcı bir nüfus birikimi olmuştur. Özellikle ulaşım alanındaki yavaşlık ve pahalılık gözönüne alındığında, o bölgedeki tarımsal üretimi artırmanın sağlanamamış olması halinde, bütün bu nüfusun sürekli olarak açlık tehdidiyle karşı karşıya kalacağı anlaşılır. Buna bağlı olarak, tarım hiç kuşkusuz kapitalist ekonomik faaliyetin bir koşuludur ama aynı zamanda da onun bir sonucudur. Çok inatçı bir hayalden, teknik hayalden kurtulabilmek için, bir ekonomik sistemin temellerinde daha da gerilere gidelim. Tarımsal verimliliğin artırılabilmesinde ilk koşul; besleyici maddeleri yüzeye çıkartacak ve onu havalandıracak bir şekilde toprağı derinlemesine kazıp, onu altüst eden bir aracın kullanılmasıydı. Bunun olabilmesi için, toprağı tersyüz eden demir uçlu pulluğun, toprağı sadece çizmekle yetinen sabanın yerine geçmesi gerekti. Oysa, bu cinsten pullukların ilk kullanımı 8.-9. yüzyıllara kadar geri gidebilmektedir ki, bu dönem derinlemesine bir ekonomik gerileme çağına tekabül etmektedir. Diğer bir anlatımla; bu nokta bana o kadar önemli görünmektedir ki, bu örnekten de çıkartılabileceği üzere, teknik bir gelişme asla ekonomik bir gelişmenin hareket noktası olarak alınmamalıdır. **Bir tekniğin kullanılır hale getirilmesiyle onun genelleşmiş kullanımı arasında süreklilik olup olmadığı çözümlenmesi gereken bir**

sorundur. Bazen bu süreksizlik tarihsel bir paradoks haline ile dönüşebilir. Yeldeğirmeni ve göğüs koşumu (ki bu koşum tarzı hayvanın sarfettiği gücü boyundan göğüse taşıyarak. çekim gücünü en azından dört kat artırarak, ulaşımın etkinliğini çoğaltmış ve özellikle de Kuzeyin humuslu ağır topraklarının işlenebilmesini mümkün kılmıştır) gibi temel buluşları bir an için düşünelim. Bu buluşların tarihi büyük bir olasılıkla M.S. 5 yüzyıldır ve bu yüzyıl Batı Roma İmparatorluğunun hem ekonomik hem de siyasal çöküşüne tanık olmaktadır. Bu buluşların ekonomik ve siyasal olarak kullanımları ancak 11.-12. yüzyıllarda Kuzey-Batı Avrupa'da başlamıştır ki, bu durum kapitalizmin gelişmesine sıkı sıkıya bağlıdır. Eğer başka bir coğrafi ve ekonomik alanı incelemeye başlamak istersem, karşıma Çin örneği çıkmaktadır. Hayranlık verici çalışmalarında(2) Joseph Needham, Çinlilerin teknik becerilerinin Avrupalılarınkinden hiç de aşağı kalmadığını göstermiştir. Ama, Çinlilerin kaçırdıkları nokta, hemen hiçbir zaman buluşlarını ekonomik açıdan değerlendirmeyi düşünmemiş olmalarıdır. Bu durumda ben, teknik faaliyetlerle ekonomik faaliyetler arasında geniş bir bağımsızlık olduğunu (hiç değilse çağımıza kadar) kabul etmeye eğilimliyim. Yukarı paleolitik'te (yukarı taş çağı, MAK) ilk insansı **(hominien)** gruplarının belirmesinden itibaren doğal bir eğilim olarak bazı bireyler teknik araştırmalara yönelmişler, bazı yöntemleri uygulamaya sokmaya uğraşmışlardır, ama bunların ekonomik bir kullanıma yol açıp açmamalarına bakmaksızın. Musonlar Asya'sındaki sulu çeltik tarlalarının meydana getirdiği şaheserin oluşturulması için binlerce yıllık başarı ve başarısızlıkla dolu, sabır ve zekâ hazineleri bir düşünülsün. Günümüzde ekonomik kullanımla doğrudan ve hemen ilişkisi olmaksızın varolan

2 Joseph Needham. **Science and Civilization in China**, Cambridge 4 cilt, 1945-1871.

bu teknik uzmanlaşma Lepine Yarımadasında yaşamaya devam etmektedir. İnsanlığın teknik tarihi belki de devasa bir Lepine Yarımadası olarak düşünebilir ve bir buluşla onun kullanımı arasındaki coğrafi ve zamansal kaymaların muazzam olacakları kabul edilebilir.

Böylece ilk yöntemsel kural aşağıdaki gibi formüle edilebilir: bir ekonomik sistemin koşulları olarak anlaşılan herşey, o sistemin birer parçasıdır ve bu nedenle de onu açıklayamazlar. İkinci bir kural ise şu olacaktır: bir ekonomik sistemin üzerine yaslandığı psikolojik özellikler onun sonucudurlar, yani onu öncelemezler. Gerçekten de ele alınan yaşam türü ne olursa olsun bireyler kaderlerinin onları içinde yaşamaya ittiği coğrafi, teknik, ekonomik, toplumsal, dinsel..., çerçevenin içinde rahatça hareket edebilmek için; toplumun onlardan beklediği rolün özelliklerine uygun karakter çizgilerine sahip olmalıdırlar. Bir örnek verelim.

Jean-Pierre Vernant(3), Eski Yunan'da zenaatçıların çalışmasına ilişkin özel bir kavrama biçimi olduğunu göstermiştir:

> *"Her zenaat dalı kapalı bir sistem oluşturmakta ve bunların herbiri ürettikleri ürünün mükemmelleştirilmesine yönelik dayanışma içindeki üyelerden meydana gelmektedir. İş araçları, teknik işlemler, hatta bireysel zenaatkârın sadece kendine ait olan bazı özel nitelikleriyle onun özel yaşamına varıncaya kadar herşey, bu amaç doğrultusunda kullanılmaktadır (...)*
>
> *Bir ürünün üreticisiyle kullanıcısı arasında bir kişisel tabiyet bağı, bir hizmet ilişkisi kurulmuşa benzemektedir. Mesleğinin çerçevesi içinde*

3 J.-P. Vernant, **Mythe et Pensée ches les Grecs**, Paris, Maspero, 1965.

zenaatkârın bütün kapasitesi ürününe geçmekte; ürünün biçimi ise tamamen kullanıcının ihtiyaçlarına göre şekillenmektedir." (s. 221)

Bu farkına varışları marxist teorinin terimleriyle ifade edelim. Marxistler diyeceklerdir ki; kullanım değeri değişim değerini tamamen öncelemektedir. Oysa kullanım değerinin bir mantığı vardır: İmal edilen nesnenin kendiliğinden bir değeri vardır, çünkü belirli bir kullanıma yöneliktir: bu değer gelenek tarafından veya fikirler dünyasıyla özel bir ilişki tarafından belirlenmektedir; ama her halükârda bu değer işten önce de varolan bir veridir. Aynı şekilde, nesneyi davet eden ihtiyaç da hemen hemen doğal bir veridir. Bütün bunların mantıksal sonucu olarak, ihtiyaçların ve bozulmadan kalması gereken nesnelerin hizmetindeki çalışma faaliyeti ancak çok mütevazi olabilir. Bunun tersine, değişim değeri ön plana çıktığında, bütün ilişkiler tersine dönmüştür. Artık nesne sabit değildir. Alıcı bulduğu anda, bu herhangi birşey olabilir. İhtiyaç da artık değişken olmuştur, çünkü ince ama gerekli hiçbir bağ onu artık hayalet nesnelere bağlamamaktadır. Böylesine bir durum, işi iş olarak zorunlu bir şekilde değerlendirmektedir. Artık kişiselliğini yitirmiş yeni zenaatkâr tipi, özel işçilerin üstünde yükselmekte; onlar da onun mütevazi hizmetkârları haline gelmektedirler. Bu kısa çözümleme, işe karşı olan psikolojik ilişkilerdeki bu dönüşümün kökeninin bizzat zihinsel kavrayışta olmadığını gösterdiği iddiasındadır. Tabii ki iddia Eski Yunan örneğinden türetilmektedir. Psikolojiye böylesine bir yaklaşım çok sağlam bir tutarlığa sahiptir, tatmin edicidir ve her açıdan değişmez niteliktedir; ancak çalışma hayatının bizzat kendinde meydana gelen derin değişmelerin etkisiyle veyahut da ekonomi dışı zihniyetlerde meydana gelen farklılaşmaların sonucunda, dönüşebilir. Buna bağlı olarak, **teoride**, zihniyet-

lerde meydana gelen her değişmenin ekonomik sonuçları olabilir. Bunun böyle olması için, bu değişmenin ihtiyaçlar sistemini veyahut da işçinin eseriyle olan ilişkisini etkilemesi gereklidir ve yeterlidir. Kökeni araştırılan olgunun sonucu olduğu açıkça ortada olan bütün psikolojik verileri hesaba katmaktan kaçınmak uygun olacaktır.

O halde kapitalist sistem nedir? Marx'ın tezlerinin çözümlenmesi, onun üretim araçlarına sahip bir sermayeyle, yersiz yurtsuz bir ücretli işçi kitlesinin birbirine eklemleşmesi olarak tanımlanamayacağını göstermiştir. Bu durumun sistemin kurucu unsurlarından (üstelik oldukça özgün noktalarından biridir) birisi olmasına rağmen, köken sorununa bu noktadan itibaren başlanması, benim sürekli olarak aynı noktaya dönmeme sebep olmaktadır. Bu arada, günümüzde asıl olanının üretim araçlarına sahip olma tarzı olduğunu iddia edeceklerin sayısı azdır. Şimdilerde, daha sıklıkla başka çelişkilere önem verilmeye başlanmıştır; özellikle de iktisadi faaliyet içinde güç paylaşımına yol açanları ön plana çıkartılmaktadır. Çelişki, karar verme gücünü ellerinde tutanlarla icracılar arasındaki zıtlaşmaya kaymıştır. Ancak, bu tanım bu noktada o kadar belirsizdir ki, bu cinsten bir çelişkiyi herhangi bir ekonomik sistemde bulmak mümkün olmaktadır ve buna bağlı olarak da kapitalizmin bu açıdan özelliğinin nasıl ortaya çıkacağı anlaşılamamaktadır. Endüstri öncesi tarımsal sistemlerde, bu bağlamda icracıların karar verme gücü diye birşey yoktur. Dinsel, sihirsel, teknik, cemaatten gelen bir dizi zorlayıcı etki, çalışanları tamamen önderlerinin veya tanrılarının iradesine bağımlı hale getirmektedir. Tang döneminde Çin'de tuzlalardaki egemenlik tamamen mültezimlerin ellerindeydi; Atina'da Lysias'ın babasının kalkan imal eden atelyesinde ise kölelerin söz haklarının olduğu herhalde çok düşük bir olasılıktır. Çeşitli uygarlıklardan ve çeşitli

gelişim aşamalarından alınacak bu cinsten örnekleri çoğaltmak çok kolay olacaktır. Ekonomik egemenliğin eşitsiz paylaşımı bir sabitedir. Hatta ortaya paradoks çıkartmayı veya herhangi bir kimseyi tahrik etmeyi amaçlamaksızın —bu konuya ileride döneceğim—, kapitalist sistemin işte bu eşitsizliğe dayalı güç dağılımını tartışmaya başlayan ve işçilerin kendilerine ilişkin sorunlara az veya çok katılmalarını mümkün kılan ilk ekonomik örgütlenme olduğu savunulabilir. Her işçinin kararlarda eşit payının olduğu, iktidar odakları olmayan bir ekonomiye gelince, onun bir entellektüel rüyasından fazla birşey olduğunu kabul edebilmek için gerçekleştiğini görmeyi beklemekteyim.

Kapitalizmi pazar ekonomisi olarak mı tanımlamak gerekmektedir? Bu tanım da yeteri kadar özelleşmemiştir. Gerçekten de pazarı olmayan bir ekonominin olabileceğini düşünmek için, Stalin plancılığının hezeyanları gerekmiştir. Bütün ekonomiler pazarlı ekonomilerdir. Çünkü pazar üreticilerle tüketicileri eklemleştirmeye yarar. Fakat bu eklemleşme değişken niteliktedir. Pazarın sınırlarından bir tanesi, ihtiyaçların ve onların tatmin tarzlarının gelenek tarafından sıkı sıkıya belirlenmesidir. Bu durumda arz ve talebin birbirlerine uyum sağlamaları diye bir sorun ortada kalmamaktadır. Bunun tamamen zıddındaki sınır ise tam rekabettir ki, bu durumda her cinsten geleneğin ve sınırlamanın etkisinden kurtarılmış bir taleple, mükemmel elastik bir arz, herhangi bir engel olmaksızın birbirleriyle karşılaşmaktadırlar. Bunlar uçlardaki sınırlardır; tarihsel gerçek onları birleştiren basamaklar üzerinde yer almaktadır. Söylemek gereksizdir ki, pazara ilişkin bu farkına varışları farklılaştırarak ortaya koymak gerekmektedir. Pazar ve değişim, birbirlerine karıştırılmaması gereken iki olgudur. Herhangi bir mal bir kişiden bir diğerine geçtiğinde bir değişim var demektir. Bu genelleme açısından, değişim her toplumda,

hatta muhayyel bir ilksel aile hücresinde bile vardır. Çünkü, bu hayali örnekte malları eş düzeydeki akrabalar ile ebeveyn ve çocuklar arasında değiştirebileceklerdir. Değişimin daha sınırlı bir tarzı olan ve **hediye** ile **karşı-hediye** ilişkisinde ifadesini bulan durum Marcel Mauss tarafından incelenmiştir. Bu örnekte değişim bir dizi kural tarafından düzenlenmekte ve bu durum onu kuramsallaştırmakta ve kendiliğindenliğini sınırlamaktadır. Değişimin bir üçüncü türü de, yükümlülük ödentisi olabilir, yani bir ekonomik sistemin her işleyişinden elde edilen artık, merkezi güç tarafından emilmektedir. Bu tarzın hemen hemen ideal tipi Firavunlar Mısır'ıyla, Ptolemeler Mısır'ıdır. Artığa merkez tarafından el konulmakta, daha sonra da devletleştirilen bu artık sistemden yararlananlar arasında paylaştırılmaktadır. Gerçeği söylemek gerekirse, firavunlar döneminde fellahların üretimlerinin bir bölümü imparatorluk depolarından geçmeden, doğrudan pazara akabilmekteydi.

Özel mülk sahipleri kitlesi tarafında pazara aktarılan artık için de aynı şey söylenebilir. Bunlar bağımsız zenaatkârların ürettikleri elbise, mobilya ve lüks ziynet eşyalarının talepçileriydiler. Nihayet, tamamen ticaretle uğraşanlar da vardı ki, bunlar her türden değişimi kendilerine meslek edinmişlerdi. Ancak, o döneme ait metinlerde yer alan resimler, değişimin çok küçük miktarlarda ve pazarların da tamamen yerel nitelikte olduklarını göstermektedir. Bir diğer değişim türü de, tek örneğinin İnka İmparatorluğu olarak gözüktüğü, **dağıtım** olabilir. Bu örnekte, üretimin tümü merkezi güç tarafından tekelci bir şekilde sahiplenilmekte ve sonradan da toplumun bütün düzeylerine dağıtılmaktadır.

Kelimenin dar anlamında pazar, değişimde bulunan ekonomik hücrelerin özerkliğini kabul eden ve buna bağlı olarak **"do ut des"** özgürlüğüne dayalı bir

değişim tarzıdır. Bu alanda pazar, bütün insan toplumlarının bir sabitesidir en azından egemen siyasal birimler arasında. Pazar ilişkisi, değişimin en evrensel türlerinden biri olan kadın değişiminde de egemendir: evlilik kurallarının kesinliği, gücü ve karmaşıklığı ne olursa olsun, bunlardan hiçbiri ancak belli bir tek kadınla evliliği zorunlu hale getirememekte, olası gelinler arasında gene de tercih marjı bırakmaktadır. Nihayet, bilinen karmaşık toplumların hemen hepsi (Peru'nun dışında) pazar ile yükümlülüklerin bir karışımıdır. Ancak, bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, endüstriyel sistemin ortaya çıkışına kadar, üretimin büyük bir bölümünün öztüketime gittiğidir. Buna bağlı olarak, eğer pazarı olmayan ekonomi yoktur diyorsam, bu ifade toplum tiplerine göre gerekecek değişken kısıtlamalar içinde kabul edilmelidir.

Buraya kadar yaptığımız çözümlemenin ışığında, kapitalist sistemi pazar ilişkisiyle açıklamak, onun tarihsel özelliğini gözden kaçırmak olacaktır. Belki de daha açık olarak söylenmesi gereken; Batı kapitalist sisteminin pazar sistemini o zamana kadar başka hiçbir yerde bilinmeyen sınırlara kadar genişlettiği doğruysa da; Mezopotamya, Eski Yunan, Helenistik, Roma, Abbasi, Çin (sadece en önemlilerini saymak için) toplumlarının da önemli pazar genişlemelerine tanık oldukları o kadar doğrudur. Bunun sonucu olarak, Batının özgünlüğünü vurgulayabilmek için, pazar aracılığıyla yapılan değişimin belli bir eşik noktasından sonra, kapitalist sistemin söz konusu olduğu kantitatif bir kıstasa ihtiyacımız olmaktadır. Kendiliğinden de anlaşılacağı üzere, bu cinsten bir kıstas oluşturulabilir. Bu bağlamda, 11. yüzyıldan 16. yüzyıla kadarki dönemlerin Batı Avrupa'sı, pazarın genişliği bakımından diğer uygarlıklardan farklılaşmış değildi. Maurice Lombard'ın(4) binlerce yıl bo-

4 Maurice Lombard, **L'Islam dans sa Premiere Grandeur (8e-11e Siecles)** Paris, Flammarion, 1971.

yunca yavaş yavaş Akdeniz çevresinde oluşmuş olan ekonomik alanları, İslamiyetin bir ekonomik birlik halinde kaynaştırdığını ve bu kaynaşmanın değişimlerin artmasına yol açarak, Abbasi dünyasını, kısa sürse bile, en büyük ekonomik başarılardan birinin alanı haline getirdiğini iddia etmesi belki de doğrudur. Batı bu cinsten örneklerden daha farklı bir niteliğe 18. yüzyıldan sonra sahip olmaya başlayacaktır. Oysa, daha sonra göstermeye çalışacağımız üzere, kapitalist sistemin yapısal unsurları 11. yüzyıldan itibarenki olayların içinde meydana gelmektedirler. Bu durumda da, kapitalist sistemde pazarın ölçeği mutlaka hesaba katılması gereken bir unsursa da, onu nitelemek konusunda yeterli değildir.

Kapitalizmi kâr peşinde olma duygusuyla da açıklamak mümkün değildir. Çünkü, bu en iyi paylaştırılmış insan özelliklerinden biridir. En azından kâr kelimesini, ek faydalar sağlamak gibi genel ve muğlak anlamı içinde alırsak. Kâr duygusunun özel mülkiyet ve toplumsal yaşamın ortaya çıkmasıyla birlikte başladığını düşünebilmek için, insan doğasının iyi olduğuna bir Jean Jacques Rousseau kadar inanmak gereklidir. Veyahut da toplumsal insan hakkındaki kötümser bir bakış açısına sahip olunmalıdır ki, doğal insanın iyi olduğu düşüncesi geliştirilmeye çalışılsın. Bu temel sorun üzerinde kimin haklı olduğunu belirleyebilmek tabii ki çok zordur. Bana öyle gelmektedir ki, arzuların sınırsızlığı ve hırsın insanlara has bir durum olduğunu varsaymak, olgulara ve insanın kendine ilişkin olarak yarattığı imgeye daha uygun düşmektedir. Hırsın çalışmaktan çok elkoymayla, daha az zahmetle tatmin edildiği doğru olduğuna göre, doğal durumda insanların daha çok Hobbes'un düşündüğü gibi olduklarını ve toplumsal sözleşmenin dışında kalan insanın, insan kurdu olduğuna inanmaya eğilimliyim. Herhangi bir insan grubunun en azında hayatta kalabilmesi

için bu hırs duygusunun **içeriye doğru** şu veya bu şekilde sınırlandırılması gerekmektedir. Bunun mantıksal sonucu olarak da, hırsın herşeyden önce **dışarıya doğru,** başka insan gruplarının zararına doğru yöneleceği açıktır. Başka bir anlatımla, savaş, kâr duygusunun ilk biçimidir ve savaşın da gözlenebilen en ilkel amacı başka toplulukların kadınlarına el koyabilmektir, çünkü kadın bir cinsin devamını sağlayan, en mükemmelinden nadir bir maldır.

Demek ki kapitalist kâr duygusunu belirlemek gerekmektedir. Bu konuda Max Weber'de tutarlı işaretler bulmaktayım.

> *"Biz 'kapitalist' ekonomik eylem olarak değişim olanaklarının kullanımıyla elde edilecek bir kâr umuduna dayalı eylemleri, yani kârın barışçı yollarla elde edilmesine dayalı umutları anlıyoruz* (Protestan Ahlâkı, s. 15).
>
> *Kapitalist edinme eğer akılcı bir şekilde yürütülüyorsa, ona tekabül eden eylem de sermayenin terimleriyle yapılan bir hesaplama olarak çözümlenecektir* (s. 16).
>
> *Herşey bilançolarla yapılmaktadır. İşletmenin başlangıcında kuruluş bilançosu; her işten önce muhtemel kâr tahmini; en sonunda kâr miktarını hesaplamaya yönelik kesin bilanço... Bizim kavrayışımız açısından önemli olan, burada ekonomik eylemi nihai şekilde belirleyen, para cinsinden ifade edilen bir sonuçla, gene para cinsinden ifade edilen bir yatırımın karşılaştırılmasına doğru fiili bir eğilimin varlığıdır. Bu karşılaştırma ne kadar ilkel olursa olsun."* (s. 17)

Fakat bu yeterli değildir, çünkü "bu anlamda bütün uygar ülkelerde sermeye cinsinden akılcı ve geçerli

değerlendirmelere dayalı bir kapitalizm ve kapitalist işletmeler vardır" (s. 17). Max Weber'in bu ifadesinin tarihsel bir kanıtını ortaya koymak istersem, örneklerden birini seçmekte sıkıntıya düşerim. Bu bağlamda Eski Mezopotamya'daki Karum sistemi bilinmektedir. Akad kökenli bu kelime başlangıçta bir nehir limanını ifade etmekteyken, sonradan anlam genişlemesiyle; antrepolar ve içlerinde ihracatçılar, ithalatçılar, armatörler ve bankaları barındıran ve gerektiğinde de ticari mahkemeler olarak çalışan ticaret odalarını ifade eder hale gelmiştir. Paul Garelli(5) Karumları, Kapadokya'da bulunan ve M.Ö. 20.-19. yüzyıllara ait olan 10.000'den fazla Asur tableti sayesinde kesin bir şekilde inceleyebilmiştir. Bu tabletlerden anlaşıldığına göre, o dönemde gerçek kapitalistlerce yönetilen koskoca bir ticaret ağı bulunmaktadır. Kuşkusuz bunlar henüz sıkı sıkıya devlete bağlıdırlar çünkü, devlet onlardan bazı harç ve vergileri kesim yoluyla toplamalarını istemekte, ayrıca merkezi Asur'da bulunan piramit yapılı bir örgütlenmeyle onları istediği zaman denetleyebilmektedir. Devletin denetimine ve her halükârda karışmasına rağmen, Karumlar özel ticari faaliyetlere sahiptirler ve Max Weber'in tanımladığı biçimiyle kapitalist faaliyetlerin görüldüğü bir dizi kurum geliştirmektedirler. Bankalar mevduat kabul etmekte ve kredi açmaktadırlar; muazzam antrepolar ortakların mallarını yığınlar halinde muhafaza etmektedirler; banka hesapları açıktır ve işlemlerin çoğu çok taraflı rıza dahilinde yapılmaktadır. Kısa bir süre sonra, hâlâ ikinci bin yılların başında, önce Ur'da, sonra da Larsa'da kapitalizm devlet denetiminden tamamen kurtulmuşa benzemektedir. Özel müteşebbisler faiz karşılığı borç vermede Tapınak ve Sarayın yerine geçmişlerdir (faiz haddi yılda % 33'tür). Bunlar tüccarlara kısa vadeli kredi açmakta ve bakır ithalatını yönetmektedirler. Ancak, tam anlamıy-

5 Paul Garelli, **Les Assyriens en Cappadoce**, Paris, 1963.

la, çağdaş bankalara benzeyen bankaların ortaya çıkmaları için yeni Babil ve Akamenid (M.Ö. 6.-4. yüzyıllar) çağını beklemek gerekecektir. Nippur'da ve Babil'de firmalar kapitalist ortaklıklar halinde kurulmaktadırlar. Bunlar mevduat kabul etmekte, çek ihraç etmekte, faizle borç vermekte ve özellikle de doğrudan ekonomik faaliyetlere katılmaktadırlar; tarımsal ve endüstriyel çok sayıda işletmeye yatırım yaparak.

Daha çarpıcı ve bize daha yakın diğer bir örnek(6): 8. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar Abbasi dünyası tamamiyle gelişkin bir kapitalist faaliyet dönemi tanımıştır. Bu faaliyet, müslüman, yahudi ve hıristiyan işadamları tarafından yürütülmekteydi ki, arka planda eski Doğu'nun ekonomik girişim gücünü görmemek mümkün değildir. Bunlar kâr sağlayabilecekleri her yerde, kollarını uzatan büyük ticari şirketler kurmaktaydılar. Bu kollar, altınla tuz ve baharatın değiştirildiği Sudan'a, ta Çin'den gelen gemilerin nihai limanı olarak boşaltıldığı Basra'nın yola çıkış noktası olduğu Hind Okyanusuna, kölelerin en büyük kâr kaynağını oluşturduğu Rus nehirlerine kadar uzanmaktaydılar. Bu büyük şirketler bir süre sonra bilinen bütün yollar boyunca şubeler oluşturdular. Bunlara paralel olarak, sermaye bileşimi yoluyla bankalar kurulmuş ve bunlar bilinen bütün bankacılık işlemlerini yapmışlardır. Sonunda kapitalizmin nihai biçimi de ortaya çıkmıştır: müteşebbis, tüccar. Büyük ticaret yoluyla zenginleşmiş olan bu kişi, sermayesini endüstriyel faaliyetlerde, ama hepsinden önce dokuma alanında nemalandırmak istemektedir. Bu tüccar tipi hammaddeyi sağlamakta, sonra da bunu bağımsız işçilere vererek işlettirmekte, bunu yaparken onlara mali avantajlar da sağlamaktadır. Sonuç olarak, tarihçi heyecanlı ve dinamik bir iş dünyası keşfetmiş olmaktadır ki, bu dünyanın Orta

6 Maurice Lombard, **op. cit.**, s. 149-150.

Çağ dönemi ve Modern Avrupa'da kıskanacağı birşey yoktur.

Böylece, bir uygarlığın arkasından bir diğerini ele alabilir, herbirinde (veya hemen hemen hepsinde, çünkü semptomatik istisnalar vardır ki, onlara ileride değineceğim) faaliyeti "değişim olanaklarının kullanımıyla elde edilecek bir kâr umuduna dayalı" kapitalistler bulabilirim. Bu durumda esrarlı herhangi birşey yoktur. Evrimin başlangıç noktası ve iç mantığı bana –çok kaba olarak– aşağıdakiler gibi gözükmektedir.

Başlangıçta İmparatorlukların oluştuğu görüldü. Bu noktada imparatorluk kelimesinden, rüşeym halinde bile olsa, bir devlet aygıtı gerektirecek büyüklükte alana ve nüfusa yayılmış olan bütün siyasal sistemleri anlamak gereklidir. Bu oluşumun ortaya çıkışı, belgelerin sessizliği yüzünden, bizim için hiçbir zaman netliğe kavuşamayacaktır. Bunun nedeni çok basittir: yazılı belgelerin ortaya çıkabilmeleri için bürokrasiye benzer bir oluşumun arşiv tutmak, muhasebe düzenlemek, yasa yayınlamak ve emirleri nakletmek için yazıya ihtiyaç uyması gerekir. Bu noktada tarihçinin hayal gücüne belli bir geçerlik tanıyarak, yazı eşiğinin ancak belli çekirdekten hareketle fetih yoluyla veya sürekli genişleme yoluyla aşılabildiğini düşünebiliriz. Savaş, uygarlıkların en büyük ebesi olmuş olmalıdır. Bu durum siyasal, askeri ve dinsel bir seçkinler sınıfının belirlenmesinde ve bunların kendi geçimliliklerini kendilerinin üretmek zorunda olmamalarıyla belirlenmesine yol açmaktadır. Buna bağlı olarak, üreticilerle ailelerinin kendilerini yeniden üretmeleri için gerekenlerle, üretim sürecinin devam ettirilmesi için zorunlu olan rezervler, bir kez çıktıktan sonra, üretim hacminin bu elitin elkoyabileceği bir artığı içermesi gerekmektedir. Ben kendi hesabına neolitik değişmenin nedenlerini bu durumda görmekteyim. Yani insan gruplarının tarım ve hayvancılık tekniklerini uygulamaya

başlamalarının nedenini. Bunun anlamı, bu iki tekniğin icad edilmelerinin nedenini son tahlilde siyasal endişelere bağlamak değildir. Daha önce de işaret ettiğim gibi, teknik icat **homo faber**'in doğasında bulunan ve büyük bir olasılıkla yukarı paleolitikde beliren bağımsız bir faaliyettir. Bu anlamda tarım ve bazı hayvanların evcilleştirilmeleri herhangi bir yerde, veya birçok yerde aynı anda, veyahut da birbirlerini izleyerek farklı devir ve yerlerde meydana gelmiştir. Buna karşılık, yeni tekniklerin sistematik bir biçimde yaygınlaştırılmaları, ekonomik anlamda kullanılır hale getirilmeleri, İmparatorlukların ve bir seçkinler sınıfının ortaya çıkmalarına bağlıdır.

Bu bağ, adına hidrolik denilen tarımsal sistemlerde, yani tarımsal üretimin toprakların ıslah ve sulanmalarına ve genellikle de her ikisine birden bağlı olduğu sistemlerde çok açıkça ortadadır. Marxist teoriden ilhamını alan Karl Wittfogel'in teorisi bilinmektedir(7): tarımsal üretim için vazgeçilmez nitelikte olan alt-yapı çalışmalarının sağlanabilmesi için despotik ve bürokratik devletler ortaya çıkmıştır. Bana ise, bunun tamamen tersindeki tez, olgulara daha uygun olarak görünmektedir. Merkezi bir siyasal güç savaş yoluyla oluşabilmiş olduğundan, alt-yapı çalışmaları yapılabilir hale gelmiştir. Bunun kanıtlaması kolaydır. Mısır sulama sisteminin gerileme sürecine girmesi, düzenli olarak siyasal gücün zayıflamasını **izlemektedir**. Bu zayıflama ise, seçkinler arasındaki iç mücadelelerin ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde, İfrikiya (Eski Roma Afrika'sı, geleceğin Tunus'u) binlerce yıldan beri kazanmış olduğu buğday ve zeytinyağı ülkesi olma sıfatını 10. yüzyılda Hilaliler çetesinin giriştiği tahribat harekâtı sırasında kaybetmiştir. Eğer kabul edilirse, Seylan çok daha çarpıcı bir örnek sunmak-

7 Karl Wittfogel, **Le Despotisme Oriental**, Paris, Ed. de Minuit, 1964

tadır. Günümüzde Adadaki nü-fus ve faaliyetler Güney dağlarında yoğunlaşmış; buna karşılık Merkez ve Kuzey bölgeleri Cengel'e, bataklığa ve malaryaya terkedilmiştir. Osa, M.Ö. 5. yüzyıldan M.S. 13. yüzyıla kadar Sengali uygarlığının merkezi şimdinin bu kayıp toprakları olmuş idi. Büyük sulama çalışmalarını yapabilecek (12.000 tane baraj-büyük sarnıç koskoca bir kanal sistemini beslemekte, bunlar da Güney dağlarından inen nehirlerden beslenmekteydiler) güçte bir devlet sayesinde çok parlak bir toplum kurabilmişti. Gerileme 12. yüzyıldan itibaren belirmeye başladı. Bu oluşumdaki olayların birbirlerini izleyen görünümleri karakteristiktir: merkezi krallığın gerilemesi, iç karışıklıklar, Tamillerin istilası, anarşi; kanal ve baraj sistemlerinin örgütlenmesi artık bozulmuştur, açlıklar artmaktadır, nüfus azalmakta ve Güney dağlarına kaçarak yerlerini o zamana kadar ikincil kalan ormanlara, bataklık sularına ve sıtma sivrisineklerine bırakmaktadırlar. Bu noktada olduğu gibi, diğer noktalarda da, ekonomik faaliyetin nihai temelinin siyasal cephede aranması gerektiğine dair tarihsel örnek sıkıntısı çekilmemektedir. Neolitik değişimi açıklayabilmek için, delillendirme sisteminde ipin ucunu kaçırma pahasına, eğer devlet gücünün birinci dereceden rolü üzerinde ısrar ettiysem, bunun nedeni ileride görüleceği üzere, kapitalizmin kökleri sorununun anahtarının siyasal sistemde bulunduğunu düşünmemdir.

Tüccarlarıma geri dönüyorum. Artığa el koyarak yaşayan bir seçkinler sınıfının ortaya çıkması **ipso facto** bir pazar, yani karşılanabilen bir talep yaratmaktadır. Tüccar bu talebin tatmin edilmesi için gereken değişmelerin vazgeçilmez unsurudur. Söylemek gereksizdir ama, değişimlerin maddi içeriği uygarlığın durumuna göre değişmekte ve teknik düzeye göre çeşitlenmektedir (silah, elbise, mefruşat, mutfak eşyası, mücevherat alanlarında). Hemen aynı anda bir de

uzun mesafe ticareti ortaya çıkmaktadır ki, bu özellikle hammadde ihtiyacının zorlamasıyla olmaktadır. Altın, gümüş, kalay, bakır gibi. Böylece, işadamlarının kârlı hale getirecekleri ikinci bir pazar ortaya çıkmaktadır. Nihayet, devletin ve devlet maliyesinin genişlemesi üçüncü bir kapitalist tipten faaliyete yol açmaktadır: Kamu gelirlerinin kesime verilmesi. Kapitalizmin bu üçüncü kaynağı devlet aygıtının mükemmelleşme derecesine ters orantıyla bağımlıdır. Bir devlet tekeline konu olan bazı ürünlerin elde edilmeleri, genellikle uzmanlaşmış müteşebbislere kesime verilmektedir, çünkü bu işler kalabalık bir emek-gücü ile özelleşmiş iş araçları gerektirmektedir. Bu özellikle tuzlalardaki durumdur. Bunun nedeni, tuzun fizyolojik olarak vazgeçilmez bir nesne olması ve kolaylıkla tekelleştirilebilir niteliğe sahip olmasıdır. Çünkü, tuz bazı ender yerlerde bulunur ve nisbi olarak büyük yatırımlar gerektirir, üstelik tuz üzerinde devlet tekeli, evrensel yaygınlığa sahip mali bir uygulamadır.

Bu hızlı farkına varışlar beni kesin bir sonuca götürmektedirler. Belli bir toplumda kapitalistlerin faaliyetlerinin ulaştığı düzey, iki eğrinin kesişme noktasında bulunmaktadır. Bu eğrilerden biri toplum tarafından egemen olunan mekânı, toplum üyelerinin sayısını ve teknik düzeyin veri olduğu durumda yaratılan zenginliklerin miktarını göstermektedir. Diğer eğri ise, devletin değişim faaliyetlerine tanıdığı özerklik derecesi tarafından çizilmektedir. Devlet artığın ne kadar fazlasına bizzat el koymaya ve bunun yeniden dağıtımını örgütlemeye eğilimli olursa, kapitalist faaliyetin gelişme olanakları da o kadar kıt olacaktır. Limitte ise, kapitalist faaliyet tamamen yok olacaktır. Bilindiği üzere, bu imparatorluk-devletin bütün toplumsal faaliyetler üzerinde, özellikle de ekonomik alanları üzerinde mutlak bir egemenliğiyle belirlenmekteydi. Gelir dağılımı tamamen merkezi güç tarafından düzenlen-

mekteydi. Bunun sonucu, tüccarların ve kapitalist faaliyetlerin mutlak yokluğu olmuştur. Ancak, son zamanlarda fethedilen eyaletlerde ve imparatorluğun çevre bölgelerinde ticaret canlı kalabilmiştir. Bu eyaletlerin zaman içinde sistemle bütünleşmeleriyle, ticaret önce gerilemeye başlamış, sonunda da yok olmuştur. İnka imparatorluğunda yalnızca, And yaylalarında bilinmeyen bazı yabancı ürünlerin ithaliyle görevli tüccarlar varolmuşlardır. İnkalar fırsat çıktığında bunları casus olarak da kullanmaktan çekinmemişlerdir. Eğer teknik düzeyin çok yakın tarihlere kadar çok yavaş geliştiği ve nüfus düzeyindeki değişmelerin de iç ve dış politikaya sıkı sıkıya bağlı olduğu (nüfusun üst sınırı, geçimlik düzey ve teknik düzey tarafından belirlenmektedir) kabul edilecek olursa, yukarıda andığımız iki eğrinin siyaset tarafından etkilendiği düşüncesi kendini kabul ettirmektedir. Böylece nihai olarak kapitalizmin kökenleri sorunu siyasal sistem içinde aranmalıdır.

Demek ki kapitalizmi barışçıl kâr olanaklarını kullanmak olanarak tanımlamak da yeterli olmamaktadır. Ek bir belirleyici unsur getirmek gerekmektedir. Max Weber bu konuda aşağıdaki unsurdan medet ummuştur: "**Modern** zamanlarda, Batı kendine özgü olarak diğer bir kapitalizm biçimini tanımıştır: (Biçimsel olarak) özgür emek-gücünün akılcı kapitalist örgütlenmesi" (s. 10). Buradaki temel ve esaslı çizgi emek gücünün rasyonel örgütlenmesidir. Bu durumda da "burjuva işletmesi kapitalizmi'nin gelişmesini, özgür emek-gücünün akılcı örgütlenmesiyle birlikte" (s. 22) açıklamak gerekmektedir. Eğer "özgür" sıfatını (bu konuya ileride dönmek üzere) bir kenara bırakırsam, kapitalizmin özelliği demek ki Max Weber'e göre, emek-gücünün akılcı örgütlenmesidir. Weber tarafından nihai olarak benimsenen bu tanımın araştırmamda bana yararlı olacağı konusunda ikna olmuş değilim. Asıl ihti-

yacım olan; Batı ekonomik sisteminin başka hiçbir yerde bulunmayan bir karakter özelliğidir. Bu özellik yalnızca kantitatif farktan veya derece farklılığından değil de, mutlak olarak varolan bir farktan kaynaklanmış olmalıdır. Oysa emek-gücünün akıllı örgütlenmesi, özgür sıfatının katılması halinde bile, hiç de özel olarak Batıya has bir olgu değildir, bunu şu veya bu biçim altında bütün insan toplumlarında bulmak mümkündür. Gerçekten de, bir insan ihtiyacının bir emek gücü sarfıyla giderilmeye başlanmasından itibaren ekonominin varolduğu kabul edilebilir malların nadir olduğu ve insan ihtiyaçlarının düzeyine yükseltilme çabasının başladığı andan itibaren fiili ekonomi vardır(8). Oysa, bütün ekonomik eylemler bir akılcılık çekirdeği içerirler, çünkü her ekonomik eylem en çok etkinliğe en az maliyetle ulaşma üzerine dayalıdır. Ele alınan ekonomi tipi ne olursa olsun, bu kural geçerlidir. Bunun nedeni insanın doğası gereği tembel olması ve ihtiyacını karşılamak için gerektiğinden fazla fizik ve zihni enerjiyi sürekli olarak sarfeden hiçbir insana rastlanmamış olmasıdır. Ekonomik etkenliğin genel koşulları kolaylıkla tanımlanabilir. Bunlar:

1. **İşbölümü ve bunun zorunlu sonucu değişim.** İşbölümünün önemi apaçıktır: Bir toplumda yerine getirilecek görevler farklılaştıkça ve onların gerçekleşmeleri için gereken usuller birbirinden ayrıştıkça, insan faaliyetleri daha etken olacaktır. Çünkü, toplum şu veya bu grubu, şu veya bu işte uzmanlaştırabilecektir. Bir uzman, ölü zamanlar ve beceriksizlikleri gidererek bir işin gerçekleşmesi için gereken zamanı giderek azaltabilir ve daha etkin yeni yöntemleri bulup uygulamaya sokabilir. İşbölümü en eskileri de dahil, bütün toplumlarda rastlanan bir olgudur; bu işbölü-

8 İşte bu nedenden ötürü, altın çağ veya yeryüzü cenneti, yani bolluk dünyası ütopyasına yuvarlanmadan, ekonomik faaliyetten yoksun bir toplum düşünmek mümkün değildir.

mü cinsiyetler veya yaşlar arasında olsa bile. Bu noktada, bu başlangıç işbölümünün dinsel veya biyolojik bir temelinin olup olmadığının bilinmesinin önemi yoktur, olgu işbölümün her zaman varolduğudur.

İşbölümü zorunlu olarak değişimi de beraberinde getirir, çünkü bir toplumsal grubun üyelerinin ihtiyaçlarını yalnızca bitirilmiş ürünler ve belirli bir ürünler bütünü giderebilir. Bunun sonucu olarak, daha önce de işaret edildiği üzere, her toplum bir minimum değişim düzeyine sahiptir. Buna bağlı olarak da, değişim, işbölümünün iç rasyonalitesinin göstergesi olmaktadır. Eğer bir kimse tüy boyaması, bir diğeri de maske yapımında en iyilerse, her ikisinin de çıkarı, kendi alanlarında uzmanlaşmak ve ürünlerini değişmektir. Ancak, kendiliğinden anlaşılacağı üzere, bu avantajın farkına varabilmeleri için, önceden değişimde bulunmuş olmaları ve ürünler arasında kıyaslama yapmış olmaları gerekir. Başka bir anlatımla, işbölümünün üstünlüklerinin açığa çıkabilmesi için, değiş tokuşların belli bir düzeye yükselmiş olmaları gerekir. Bunun sonucu olarak tarihsel süreç içinde, aşağıdaki önermelere ulaşmamada değişim motor rolü oynamıştır: **bir toplumda değişimin yoğun olduğu oranda, işbölümü ileri gitmiştir ve bu toplum etkin olacaktır.** Bu önerme şu biçimde de ifade edilebilir: **kullanım değeri ne kadar değişim değeriyle ikâme edilirse, toplum o kadar etkin olacaktır. En etkin toplum da herşeyin bir fiyatı olduğu ve engelsiz değiştirilebildiği toplumdur.** Gerçeği söylemek gerekirse bu çağdaş toplumlarımızın bile ulaşamadıkları teorik bir sınırdır.

Burada Ricardo'nun mukayeseli maliyetler yasasını hatırlatmak yararsız değildir. Ricardo bu yasa ile yalnızca değişimde bulunanlardan herbirinin bir alanda mutlak üstünlüğünün olması halinde değil, ama birinin diğerine nazaran her **iki** alanda mutlak üstün-

lüğünün bulunması halinde bile değişimin avantajlı olduğunu göstermiştir. Biraz önceki örneğimi yeniden ele alıyorum (Ricardo akıl yürütmesini İngiltere'yle Portekiz arasında, dokuma ve şarap değişimi üzerine yapmaktadır): Eğer birinci kişi ikinciden hem tüy boyaması hem de maske üretiminde üstünse, maksimum etkenlik arayışının gereği olarak birinci kişi ikinciye **nazaran** nisbi olarak daha üstün olduğu alanda; ikincinin ise **nisbi olarak** daha az farkla geriden geldiği alanda uzmanlaşmaları gerekmektedir. Sistemin bütünü ele alındığında, etkenlik mümkün olan en fazla büyüklükte olacaktır, çünkü her üretici nisbi olarak en becerikli olduğu alanda uzmanlaşacaktır. Zaman içinde değişimde bulunanların ve değiştirilen ürünlerin sayıları arttıkça, ilerleme karmaşıklaşmakta, ama yasa temelde doğru olarak kalmaktadır. Paul Samuelson'un dediğine göre, eğer ekonomik yasalar arasında bir güzellik yarışması yapılsaydı, mukayeseli maliyetler yasası kraliçe olurdu.

2. **Paranın değer ölçüm aracı, değişimlere aracılık etme ve satın alma gücünün muhafaza aracı olma üçlü fonksiyonu içinde kullanımı.** Bu birinci noktaya bağlıdır, değişim bir ekonomik zorunluktur, oysa ne azından soyut düzeyde, evrensel bir başvuru aracı olmaksızın değişim mümkün değildir. Böylece Firavunlar Mısır'ında bugün anladığımız anlamda para yoktur. Bütün değişimler takas üzerine yapılmaktadır. en yüksekteki kimselerin bile üçretleri ayni olarak ödenmektedir. 18. hanedan döneminin başlarında (M.Ö. 16. yüzyılın başları) Amon'un ikinci peygamberi maaş olarak şunları almaktadır: altın, gümüş ve bakırdan eşyalar; elbiseler baş örtüleri, kokular hizmetkârlar, buğday ve tarlalar. Fakat takas biçimindeki değişimler tesadüfi bir biçimde yapılmamaktadırlar. Bunlar teorik madeni bu kıstasa göre (bu kıstas maden, değişimin büyüklüğüne göre bakır, gümüş veya

altın olmaktadır) yapılmaktadır. Her malın, gerçek paranın yokluğuna rağmen, iyice belirlenmiş bir değeri vardır. Durum Mezopotamya'da da aynıdır. Burada da para yoktur ama, tahıllar ve özellikle de madenler tarafından temsil edilen sabit başvuru odakları vardır. T'ang'lar dönemi Çini'nde bakır sikke paralar önemli miktarlara ulaşan değişimler için yetersiz kalmışlardır. Buna çare bulmak amacıyla, Mısır ve Mezopotamya'da olduğu gibi, teorik bir kıstas getirilmemiş, ama somut bir para yaratılmıştır. Bu para, ya ipek (elbise halinde), ya da değerli madenlerdir (genellikle gümüş). Bu iki para, kamusal olduğu kadar özel alışverişlerde de kullanılmıştır(9).

Bu üç örnek, her yerde para varolduysa da, zorunlu olarak her yerde her zaman alt dilimlenmiş para olmadığını göstermek içindi. Alman dili bu iki kavram arasındaki ayırımı daha iyi ortaya koymaktadır. Bir yanda **die Münze** (alt dilimlenmiş para) kelimesi vardır ve siyasal bir iktidar tarafından değeri garanti edilen ve değişmelere aracılık, değer ölçeği ve satın alma gücü muhafızı olan her türden parayı (metal, kâğıt, deri) ifade etmektedir. Diğer yanda ise **das Geld** (altın) kelimesi vardır ki, para görevini görmek üzere açık veya gizli olarak değer taşımaya başlayan herşeyi ifade etmektedir. Eğer **geld**-para evrenselse, **münze**-para eski Yunan toplumlarında doğmuştur. İşin güzel yanı, alt-dilimlenen paranın ortaya çıkış nedeninin büyük bir olasılıkla ekonomik olmaması, tersine dinsel, özellikle de siyasal olmasıdır. B. Laum(10) ile ardıllarının(11) hipotezlerini ele alıp genişleten Edouard Will, aşağıda özet-

9 Denis C. Twitchett, **Financial Administration under the T'ang Dynasty,** Cambridge. University Press, 1970, s. 70.

10 B. Laum, **Heiliges Geld. Eine Historische Untersuchung über den Sakralen Ursprung des Geldes,** 1924 ve **Über das Wesen des Münzgeldes**, 1929.

11 W. Gerloff, **Die Entestehung des Geldes und die Anfange des Geldwesens,** 1947.

leyeceğimiz bir teori oluşturmuştur(12).

Homeros şiirlerinin bir çözümlemesinden hareketle, Laum malların değerinin tayin edilmesi ihtiyacının kurban törenleriyle, adakların değerinin bilinme arzusundan doğduğu sonucuna varmıştır; **Geld**-para ilk önce ölümlülerle ölümsüzler arasında bir ödeme aracı görevi yapmıştır. Para kavramlarını da hesaba katmak gerekmektedir. Bu kavramlar daha sonra laikleşmişler ve yeniden dağıtıcı toplumsal düşüncelerle bağlantılı hale gelmişlerdir. Örneğin Aristoteles'de (**Nikomakos'a Ahlâk**, V, 5, 6, vd.) para "adalet düzleminde toplumsal ilişkilerin karşılıklılığını idame ettirmeye yarar"(13). Paranın bu ahlâki ve toplumsal anlamı "nem" kökünün semantiği tarafından da teyid edilmektedir. Bu kökten türeyen bir dizi kelime, beğeni, dağıtım, eşitlik, oran gibi moral nitelemeler içermekte ve düzen yokluğu ile güçlerin zincirlerinden boşanmalarını ifade eden **ubris** kökünün tam zıddı olmaktadır(14).

Münze-paranın siyasal yönü Korent örneğiyle de kanıtlanmıştır. İlk para basımının tarihi M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına doğru Kipselos'un tiranlığı dönemindedir. Ed. Will olayları aşağıdaki gibi görmektedir. Kipselos büyük aileleden bir bölümünün, Bacchia'ların topraklarına el koymuş ve onları yeniden dağıtmıştır. Bu toprak sorununu çözmüş ama, eski Yunan'ın ikinci büyük derdi olan borçlar sorununu açıkta bırakmıştır. Bunu çözebilmek için Bacchia'lardan ele geçirdiği gümüş külçelerini parçalatmış ve parçaları mütevazi halka dağıtarak, onların büyüklere olan ödenmemiş borçla-

12 Edouard Will "De L'Aspect Ethique des Origines Grecques de la Monnaie" **Revue Historique,** 212 (1954), s. 209-211.
— "Reflexions et Hypotheses sur les Origines du Monnayage", **Revue Numismatique**, 17 (1955), s. 5-23.
— **Korinthiaka,** Paris, De Boccard, 1955, s. 495-502.

13 Ed. Will, "De l'Aspect Ethique...", s. 218.

14 E. Laroche'a göre, "Histoire de la Racine 'nem-' en Grec Ancien", **Etudes et Commentaires, VI** (1949).

rından kurtulmalarını sağlamak istemiştir. Eşitsizliklerin hemen tekrardan ortaya çıkmasını ve bir para dolaşımını engellemek amacıyla Kipselos son bir tedbir daha almıştır: Korentlilerin gelirleri üzerinden 10 yıl süreyle alınacak % 10 oranında bir vergi. Bu doğrudan vergi tarafından beslenen kamu harcamaları, para dolaşımını engelleyecektir.

Bu becerikli ama tamamen teorik inşalar, C.M. Kraay'ın tamamen bağımsız olarak yürüttüğü araştırmalar tarafından olduğu gibi teyid edilmişlerdir(15). Eski Yunanlıların parasal hazinelerinin incelenmesine dayanan yazar, ikili bir hipotezi doğrulamak istemiştir. Eğer paranın fonksiyonu herşeyden önce ticariyse, parasal hazinelere ilişkin buluntuların çok dağılmış ve dış ticarete bağlı olmaları gerekirdi. Oysa böyle birşey ortaya çıkmamıştır. Paraların dağılımı çok zayıftır: İtalya'da basılanlar İtalya'da, Sicilya'da basılanlar Sicilya'da, Korent'de basılanlar Korent'de... bulunmuşlardır. Atina'da para ihracı 6. yüzyılın son çeyreğine kadar hemen hemen hiç yoktu. Aynı hipoteze bağlı olarak, küçük para birimlerinin artışına tanık olmak gerekirdi, yerel ticaretin yürütülebilmesi için. Oysa, küçük değerli paraların artış hızı, Grek dünyasının bütününde çok yavaştır. Sonuç olarak, esaslı olarak yerel olan para dolaşım haritası, ticaret haritasıyla çakışmamaktadır. Buna bağlı olarak, sikke cinsinden paranın ilk fonksiyonu bir değişim fonksiyonu değildir. Buradan da devletin kendi ihtiyaçlarına bağlı olarak para bastığı hipotezi teyid edilmiş olmaktadır. Paralı askerlerin ücretleri, kamu inşaatları, cezalar, toplumsal sorunların çözülmeleri. Bu dosyaya son bir parça konulabilir: Mısır'da sikke basımı İskender fetihlerinden çok az bir zaman önce ortaya çıkmıştır. Yani, Nil

15 C. M. Kraay, "Hoards, Small Change and the Origin of Coinage", **Journal of Hellenic Studies,** 85 (1964, s. 76-91); C. R. de Pierre Vidal-Naquet, **Annales**, E.S.C. 23 (1968), no. 1, s. 206-208.

Firavunları İran istilasına karşı mücadele ettikleri ve mücadeleyi kazanabilmek için Yunanlı paralı askerleri tuttukları zaman.

Sikke basımı bir kez başladıktan sonra, kendiliğinden anlaşılacağı üzere, ekonomik değişimleri önemli derecede kolaylaştırmış, ticaretin yaygınlaşması da bunun karşılığında para basımını teşvik etmiştir. Böylece, sikkenin ekonomik kullanımının diğerlerinden ön plana hızlı bir şekilde çıkması normal bir durumdur.

3. **Bir muhasebe sisteminin işler hale getirilmesi.** Kayıp ve kazançların; maliyet ve kârların; ve özellikle de giriş ve çıkışların bilinir hale gelmelerine neden olmuştur. Rüşeym halinde de olsa, bir muhasebe sistemi hemen her yerde varolmuş olmalıdır. Hiç değilse, değiştirilen ürünlerin dengelenmesi amacıyla. Her toplumda değişimlerin cebirsel değeri sıfıra eşit olmalıdır, aksi takdirde sistem hızla gerilemeye başlayacak ve felç olarak sona erecektir. Hatta Mısır toplumu gibi bir toplumda bile, yani yükümlülüklerin egemen olduğu bir sistemde, mallar tabana, dış saldırıya veya iç düzensizliğe karşı koruma, tanrılar huzurunda aracılık, doğal afet halinde yardım biçimlerinde ulaşmaktadır. Eğer böyle olmazsa, düzen bozulur, halk ayaklanır, grev yapar (Ptolomaios çağındaki duruma bakınız), kısaca toplumsal sözleşme bozulur. Aynı şekilde bütün tarımsal sistemlerde en azından tüketilebilen hasatla, gelecek ekim dönemi için gerekli tohumluklar arasındaki paylaşımı düzenleyecek bir muhasebeye ihtiyaç vardır.

Bir toplum, imparatorluk toplumsal biçimine, yukarıda tanımladığım şekliyle ulaştığından, muhasebe vazgeçilmez olmaktadır. Nitekim bir hasat döneminde elde edilen ürün, hak sahipleri arasında dağıtılmaktadır: devlet, memurlar, mülk sahipleri, tapınaklar, manastırlar ve tabii ki üreticilerin kendileri. Dağıtımın düzenli bir şekilde yapılabilmesi için bir muhasebe sis-

temi zorunlu olmaktadır. Bu sistem, verenlerden daha çok alanlar için gereklidir. Hükümdar (örneğin Firavun veya İnka) merkez depolarında veya yerel depolarında yükümlülüklerden gelen ürünleri biriktirmekte; bunları da daha sonra hükümdar ile maiyetinin, memurların, askerlerin iaşesi... için yeniden dağıtmaktadır. Bütün bu hareketler, giriş ve çıkışlar üzerine temellendirilmiş bir muhasebe aracılığıyla kaydedilmelidir. Akla en yakın hipotez (yukarıda daha önce ileri sürdüğüm gibi) yazıyı bu muhasebenin mecbur bırakmasının ürünü olarak görmektedir. Bu akla en yakın olanıdır, çünkü Mezopotamya'da bulunan yüzbinlerce çivi yazılı tabletin özü, saray kâtiplerinin hesaplarını korumaktadır. Aynı şekilde, B lineerinin yakın tarihlerde (1953) şifresinin çözümü, Knossos, Pilos, Tirente tabletlerinin sırlarını açığa çıkartmış ve bu tabletlerin esas olarak kralın muhasebe arşivleri olduğunu ortaya koymuştur. Ben kendi hesabıma İnka **kipu**sunda, gelişmeye zaman bulamamış bir yazı sisteminin taslağını görmekteyim. Bilindiği üzere **kipu,** üzerine ortak bir noktadan itibaren gerek paralel, gerek ters yönde çeşitli renklerde kordelaların bağlandığı bir kordondur. **Kipu** aynı zamanda hem sayıları ve nesneleri, hem de kavramları işaret etmektedir. Düğümler birincileri, renkler ikincileri işaret etmektedirler. Bütün bu karmaşa ve anlaşma dizisi somut verilerin hafıza kayıtlarının yapılmasında **kipu**'yu etkin bir teknik haline getirmekteydi. Oysa, bu sistemin kullanımı hesaplama üzerine dayalıdır: sistemin amacı, toplumsal sistemin bütün giriş çıkışlarını (ve yalnızca ekonomik olanlar değil, çünkü nüfusa ilişkin veriler de yer almaktadır) kaydetmektir. Sistemin bütünü muazzam bir istatistik bürosu gibi çalışmakta, idari örgütlenmenin her kademesinde yer alan katı bir hiyerarşiye sahip olmaktadır.

Bir diğer toplumsal alan daha, muhasebenin gelişmesine olağanüstü bir zemin oluşturmuştur, çünkü

bu alan için muhasebe vazgeçilmez niteliktedir: tapınaklar ve manastırlar. Özel kişileden veya devletten sağlanan bağışlarla bunlar büyük gelirlere sahip olmaktadırlar ki, bu gelirlerin yeniden dağıtılmadan önce kesin bir şekilde sayılmaları ve toplanmaları gerekmektedir. Tapınakların bu gelirleri yeniden dağıttıları alanlar ise; cemaatin gündelik ihtiyaçları, kültürel inşaatlar ve faaliyetler, yardımlaşma kurumları, yatırımlar (örneğin toprak açımı veya güçlendirilmesi alanları), nihayet, Max Weber'in çevrilmesi mümkün olmayan **verpfründung** kelimesiyle ifade ettiği yeniden dağıtımlar. Bu sonuncu sistem, tapınaklar ve manasıtr gelirlerinin cemaat veya devlet tarafından tayin edilen bir hak sahibine aktarılması esasına dayalıdır. Bütün bu işler, açıktır ki, az veya çok karmaşıklığa ulaşmış bir muhasebe sistemine dayanmaktaydılar.

4. **Entellektüel, kassal ve teknik olanakların akılcı kullanımı** (akılcı'dan bir aracın ulaşmak istenilen amaç doğrultusunda mümkün en uygun tarzda kullanılmasını anlıyoruz). Bu bağlamda büyü akılcı bir araçtır, çünkü kullanımı belirli bir toplumda uygun olarak kabul edilebilinir. Ancak, bu doğal olarak akılcı bir kullanımının mutlaka etkinliğe sahip olduğu önyargısını beraberinde getirmez ve herkes kabul eder ki, gübre tarlanın kutsanmasından daha etkindir.

Modern insanlar, modern çağ öncesi tekniklerin basit ve kolay anlaşılır olduklarına dair çok yanlış bir düşünceye inanmaya eğilimlidirler. İşin aslı hiç de böyle değildir. Çakmaktaşını yontmak uzunca bir süre eğitim gerektirir. Ateşi, iki odun parçasını birbirine sürterek yakma ise, insanın yapına bilgisinin içinde hemen yerini alamamaktadır. Theodora Kroeber Amerikalı etnologların bu tekniği Ishi'den nasıl sabırla ve uzun zamanda öğrendiklerini anlatmaktadır(16). Aynı şekilde

16 Theodora Kroeber, **Ishi**, Plon, 1968. Gaston Bachelard, **Pyschanalyse du Feu** adlı kitabında bu ateş tekniğinin çok geliştirilmiş

tarımsal teknikler de hayran olunacak süreçlerdir (tohumluk ıslahı, toprak ıslahı, tarlaların hazırlanması, tohumlama, bitki parazitlerine ve hayvanlara karşı korunma) ki, binlerce yıl içinde el yordamı ve az veya çok başarılı denemeler sonunda elde edilmişlerdir. Bu bağlamda, en etkin çözümlerin ilerlemeci bir şekilde seçimi tamamen akılcı bir faaliyettir.

Bu dört koşulun ekonomik etkinliğe içten bağlı olduğu konusunda sonuna kadar ısrar etmek gerekir. Bunun anlamı, ne şekilde olursa olsun, her insan toplumunda bunların rüşeym halinde bile olsa, bulunduklarıdır, çünkü her toplum belli bir etkinliğe sahip bir ekonomik temele dayanmaktadır. Aksi olsaydı, bu toplamlar yok olurlardı. Bunun tersine bakıldığında, ortaya çıkan sonuç; bir ekonomik sistemin kökenlerine ilişkin her araştırmada, bu kökeni bu dört koşuldan yalnızca birinde bulmayı ummak boşuna olacaktır. Bu koşullarda meydana gelecek değişmeler her zaman başka yerlerde meydana gelen değişikliklerin sonucudurlar.

Böylece, ne çift taraflı muhasebe ve ne de kambiyo senedi (bunların her ikisi de 14. ve 15. yüzyıllardaki uzun bunalım döneminin şafağında ortaya çıkmışlardır) Orta Çağ ekonomisindeki gelişmenin nedeni değillerdir, ama 11. yüzyıl ile 13. yüzyıl arasında muhasebenin ve paranın ticaretteki gelişmelere uygulanması, bu ekonomideki gelişmenin sonucudurlar. Bu arada kambiyo senedinin icadı hiç de Batı'nın özgünlüğü değildir. Fetihler M.Ö. II. ve I. yüzyıllarda Roma'yı bütün Akdeniz'in sermayelerinin aktığı, spekülasyonun zincirlerinden boşandığı, kredilerin pazarlığa tabi olduğu, mali ve ticari kuruluşlara ortaklıkların tartışıldığı, büyük bir mali merkez haline getirmişlerdi. Çok büyük iş

niteliğini işaret etmiştir. Bachelard burada cinsel birleşme eyleminin yansıtılmasını görmektedir.

bankaları toplumsal manzaranın içinde yer almaktaydılar. Ve kambiyo senedi buralarda sürekli olarak kullanılmaktaydı. Aynı şekilde Çin'de(17) M.S. 750'lerden itibaren kambiyo senedinin yaygın kullanımına tanık olunmaktadır (hayal yüklü bir terim olan "uçanpara" **fei-çe'ien** adı altında). Bu senet, ülkenin Güneyinde yetiştirilen çayın ticaretinin gelişmesine bağlı olarak, büyük miktarlarda paraların transferinde kullanılmaktaydı. Çay sevkiyatları, Kuzeyde yerleşmiş olan hükümetin Güney eyaletlerinden topladığı vergilerin taksitler halinde aktarılmasıyla ödeniyordu. Burada da herhangi bir esrar yoktur ve bu durumu açıklamak için taklid veya tekniklerin yayılması teorisine sarılmaya gerek yoktur. Kambiyo senedi özü itibariyle, metalik paraların yerine ödeme emirlerinin dolaşımı esasına dayalıdır. Ödeme hacmi, madeni paraların taşınmasının sorun yaratacağı bir noktaya ulaşınca, bunların ödeme emirleriyle ikâmesi normaldir. Bu durum, taşıma sırasındaki her türlü sıkıntıyı ve çalınma tehlikesini önlemektedir. Doğal olarak, kambiyo senedinin adetler arasında yerini alabilmesi için ödemelerin, farklı bölgeler arasında dengelenmesi gerekir. Bu sistemde, herşey telâfi etme esası üzerine ve yazıyla halledilmektedir; yalnızca aktif veya pasif fark fon nakline yol açmaktadır. Bu denge kuralının ışığında, Roma'da mali sistemin tek kutuplu olması (çünkü herşey Roma'ya yöneliyordu) kambiyo senedi uygulamasının sınırlı kalmasını açıklamaktadır. Bunun tersine, Batı'da iki merkez arasındaki (Flandre ve Kuzey İtalya) faaliyetlerin dağılımının dengeli olması, kambiyo senedinin gündelik hayata girmesine ve bu iki kutuptan hareketle, değişimlerin canlanmasına paralel olarak miktarının artmasına neden olmuştur.

Bu durum bana çok açık görünmektedir. Bundan

17 Denis C. Twithchett, **op. cit.**, s. 72.

daha az açık olanı, değişimlerin yaygınlaşmasının asla ekonomik faaliyetteki bir değişmenin nedeni olarak kabul edilemeyeceğine dair paralel açıklamadır. Değişimlerin düzeyi her ekonomik sistem için belirlenmiş ve ona çözülmez bağlarla bağlıdır. Bundan kesin bir önerme çıkmaktadır ki, bu ileride işime yarayacaktır: Pazarın mekânsal olduğu kadar kullanım değerlerinin artan bir süreç içinde değişim değerlerine dönüşmeleriyle genişlemesi sonucu, değişimlerin artmasının kökeni bizzat ekonomik faaliyetlerin içinde olmayıp, toplumsal çerçevenin başka bir alanında meydana gelen değişmelerle açıklanmalıdır. Başka bir şekilde ifade edildiğinde bu önerme, ekonomik sistemdeki bir değişmenin ancak ekzojen olabileceği anlamına gelmektedir.

AYIRIM 2
KAPİTALİZMİN ÖZÜ

Demek ki her ekonomik eylem, doğası gereği akılcıdır ve ençok etkinliği hedeflemiştir. Ancak, dinsel, sihirsel, siyasal gibi diğer değerlerin karışımı, çok değişik ölçülerde, ekonomik etkinliği sınırlamaktadır. Oysa, Batı kapitalizminin en özgün karakteri ve onun diğer bütün ekonomik sistemlerden ayıran yanı etkinliğidir. Şu ana kadar sınırsız olan; üretim, dolaşım ve tüketimdeki kitlesel artışla nitelendirilebilecek olan ilk sistemdir. Çözmeye yöneldiğim soru bu durumda, aşağıdaki terimlerle formüle edilebilir: neden Batı ve yalnızca o, etkinliğin maksimize edilmesiyle belirlenen bir sisteme sahip olmuştur? Veya başka bir şekilde: neden Batılılar ve yalnızca Onlar, maksimum etkinlik arayışıyla belirlenen bir ekonomik tavır benimsemişlerdir? Bu iki önerme eşdeğerli değillerdir. Birincisi, bir ekonomik sistemin kendi iç mantığına uygun olarak geliştiğini düşündürmekte; ikincisi ise, vurguyu, bir sistemi harekete geçiren, ama zorunlu olarak bunu bilinç düzeyinde yapmaları şart olmayan, fakat eklemleşmiş toplamı, bir sistem meydana getiren tekil birçok eylem sayesinde bu sonuca ulaşan insanlar üzerine yormaktadır. Bir sistem tarihsel bir nesne olmayıp, **a posteriori** zihinsel bir inşadır. Bunun sonucu olarak,

oluşumunu açıklamak için, Marx'la ilgili olarak gösterdiğim üzere, sistemden hareket etmek olanaksızdır. Bunu böyle söylememin nedeni, bu yöntemi geçersiz saymam değildir. Bu sistem geçerlidir, ama ancak olguyu tamamen olgunlaşmış haliyle ele alarak onu bazı çizgilerin tek yanlı gelişmelerinin ışığında ideal olarak yeniden inşa etme halinde Kökenlerle ilgilenildiğinde, böylesine bir süreç olanaksızdır. Bunun yerine, öznelerin gerçek davranışlarından hareket etmek ve bunları açıklamaya yönelmek gerekmektedir.

Neden maksimum etkinliğe yönelmiş bir Batılı davranışı olmuştur? Sorun bu terimlerle konulursa çözümsüz kalır.

Bu öze ilişkin noktayı iyi kavrayabilmek için basit bir örnek verelim: doğurganlık. Cinsiyetlerarası birleşmelerde mutlak bir serbestlik ile bu serbestinin sonuçlarına mutlak bir kayıtsızlık varsayımı altında, doğurganlık biyolojik haddine ulaşacaktır (uzmanlar bu haddi ‰ 70 olarak hesaplamaktadırlar). Bu "doğal" hadde ulaşılamadığı her durumda, bunun anlamı cinslerarası birleşmelere engeller konulduğu, veyahut da doğurmaya karşı tavrın kısıtlayıcı yönde olduğudur. Bundan çıkan sonuç, bu haddin her arttığı durumda, artışın, engellerden birinin kaldırılmasına bağlı olduğudur. Bu bağlamda, doğum oranlarındaki artışa ilişkin her soru olumsuz olarak sorulmalıdır: belli bir nüfusun üretkenliğini sınırlamaktan vazgeçmesine ne yol açmaktadır? Delillendirmeyi tamamlamak için şunu da eklemek uygun olacaktır: doğal doğum haddi ancak, insanın veri bir biyolojik kuruluş çerçevesi içinde mümkündür; bu kuruluşun doğal veya bilinçli bir değişimi (örneğin gebelik süresinin kısalması veya bir batında birden fazla doğumların sistematik artışı) çerçeveyi ve buna bağlı olarak da, haddin büyüklüğünü değiştirecektir.

Eğer bu örneği genellemek istersem, şöyle ifade edilebilecek bir önermeye ulaşabilirim. **Her ele alınan**

düzende insan faaliyetlerinin belirli bir konumu vardır (ekonomi, siyaset, ahlâk, estetik...) ki, bu konumda bu faaliyetler kendi yasalarına göre gelişmektedirler ve buna bağlı olarak bu konumda bu faaliyetler doğal sınırlarına ulaşmaktadırlar. Faaliyet her zaman bu sınıra doğru yönelmektedir. Bunun anlamı, kendiliğinden herhangi bir frene sahip olmadığıdır.

Bu önerme bana, bazı ek geliştirmeleri hak edecek kadar önemli gözükmektedir.

Clausewitz'in **savaş** kavramı adını verdiği kavramı açması, yani onun iç mantığını açığa çıkartmış olması, onu ölümsüzler arasına katmıştır. Savaş, şiddet yoluyla irademizi rakibimize kabul ettirmeyi amaçlayan bir düellodur. Bu kabul ettirme, rakibin silahsız kaldığı andan itibaren mümkün olduğundan, savaşın amacı düşmanın silahsız bırakılmasıdır. Savaşın bu doğasının gereği olarak, savaş uç noktalarına yönelmekte ve ölümüne bir mücadele olmaktadır. Bu, karşılıklı eylem adı verilen üç diyalektik hareket nedeniyle ortaya çıkmaktadır. İlk olarak, şiddetin açığa çıkmasına hiç bir sınır yoktur, çünkü şiddeti sınırsız kullanan, sınırlı kullanana nazaran avantajlıdır. İkinci olarak, silahsız bırakma her iki rakibin de amacıdır, buna bağlı olarak her ikisi de, kendi düşmemek için, rakibini düşürmek zorundadır. Üçüncü olarak, herbirinin galip gelmek için sarfettikleri gayret, diğerinin istek ve olanaklarından fazla olmalıdır. Her ikisi de aynı hesabı yaptıklarından, tırmanmanın sınırı yoktur.

Oysa, deney kanıtlamıştır ki, savaş ancak istisnai olarak ölümüne bir mücadeledir. Öyleyse bazı frenler uç noktalara ulaşmayı engellemektedirler. Bu frenler üç tanedir. Önce, her iki rakip de birbirleri hakkında bazı bilgilere sahiptir ve birbirlerinin istek ve olanaklarını tahmin edebilir. Güçlerini bu tahminlere oranlamaktadırlar. Bu hesaplama itidale davet eden bir ilke

olarak çalışmaktadır. Daha sonra, olayların içinde savaşa ilk başvurma hareketi, nihai amaçlı olmamaktadır. Böylece savaşa girişme, süreç içinde ve her iki rakibin diğerinin gücü hakkındaki tahminleriyle kendininkini oranlamasından sonra olacaktır. Nihayet, yenilgi göreli bir şeydir ve gelecek bunu tedavi edebilir. Gelecekteki bir durum değişikliğine ilişkin umutlar, güçlerin son noktalarına kadar kullanılmasında itidale davet etmektedir.

Clausewitz açıkça söylemiyorsa da, uçlara tırmanmaya nazaran, frenlerin rollerinin bağımlı oldukları açıktır. Buna bağlı olarak, frenlerin etkinliğinde meydana gelecek her değişme, savaşın ölümüne olma niteliğini hemen artırma yönünde sonuç verecektir. Örneğin, eğer düellocular birbirlerini tanımıyorlarsa (bu, birbirlerinden bağımsız kültürel alanlara ait toplumlararasındaki çatışmalardaki durumdur. Örneğin Avrupalılarla Yeni Dünya'nın yerlileri arasındaki gibi), savaş bir yok etme savaşı olma eğiliminde olacaktır. Eğer savaşanlar, birbirlerini iki farklı ideolojik evrende yaşadıklarından ötürü, tanımayı reddederlerse de aynı şey olacaktır. Bu durum, din savaşları veya Alman-Sovyet çatışmalarındaki durumdur. Eğer düşmanların beklemeye tahammülleri yoksa veya hemen başlangıçta meydana gelecek bir yenilginin telâfisi mümkün değilse, uçlara tırmanma zorunlu olarak ortaya çıkacaktır. Bu durumda ABD ile SSCB arasındaki bir nükleer savaş hipotezinde ortaya çıkacak durumdur.

Devrimci olgularla da karşılaştırılabilecek bir çözümleme denemesi yapmıştım(1). Her toplum değerler ve kurumların keyfiliğinden ve zenginlik, prestij ve güç kaynağı olan nadir metaların paylaşımında ortaya çıkan eşitsizliklerden ötürü, intihar etmeye yönelir. De-

1 Jean Baechler, **Les Phénomènes Révolutionnaires**, Paris, P.U.F., 1970.

mek istediğim, her toplumun bu üç kaynaktan beslenen çatışmaları tanıdığı ve eğer bunlara sınır getirilmezse, her toplumun çözülme, anarşi ve ölüme yöneleceğidir. Oysa bu konuda da deney, böyle bir durumun ortaya çıkamayacağını kanıtlamıştır (istisnalar hariç). Demek ki frenler çalışmaktadır. Bunlar en güçlü ve sabit olanı, düzen ile devrimin karşılaştıkları kavgada, düzenin ahlâki olduğu kadar sayıca, olanakça ve istek olarak kesin bir üstünlüğe sahip olması olgusudur. Düzenle devrimin kavgasında kesin bir ölümüne mücadele vardır ama sonuç, savaşanların kısıtlı sayıda olmaları yüzünden sınırlanmaktadır. İkinci bir fren de, her toplumun, düzeni sağlayan kural ve ilkeleri yeni üyelere, yeni gençlere kabul ettiren toplumsallaştırma mekanizmalarını geliştirme olgusu tarafından sağlanmaktadır. Buna bağlı olarak, toplum üyelerinin çoğunluğu öyle bir biçimde şekillenmektedir ki, kendilerine çizilen kadere uyum sağlamakta ve bundan mutlu olmaktadırlar veya en azından memnuniyetsizliklerini düzenin muhafazasının sınırlarıyla olan uyumu bozmayacak düzeyde tutmaktadırlar. Bunun anlamı, fren mekanizmalarında meydana gelecek bütün değişmelerin, devrimci basıncı artırmaya yöneleceğidir. Eğer düzen, tekeline sahip olduğu gücü kullanmazsa, veya kötü kullanırsa, devrim başarıya ulaşacaktır; oysa, teori ve deney böylesine bir konjonktürün meydana gelebilmesi için en genel koşulun, yönetici elitin parçalanması olduğunu kanıtlamıştır. Eğer toplumsallaştırma mekanizmaları hastalanırsa, buna paralel olarak devrimci gösteriler artacaktır. Böylesine bir durumun ortaya çıkmasındaki en olası neden, kararsızlıktır. Mekanizmalar üzerindeki değil de, kabul ettirilmeleri gereken kural ve normlar üzerindeki kararsızlık. Okuyucu bu çok fazla basitleştirilmiş özet için hoşgörülü davranma nezaketini gösterecektir. Benim için birinci dereceden önemi olan, bir sistem içinde

karmaşık olguların açıklanmasındaki öncelik sırasını işaret etmekti.

Sonuncu bir örnek: **siyasal iktidar.** Her iktidar özü itibariyle, bir kişi veya grubun diğerlerinin davranışı üzerinde, kendi iradesi doğrultusunda etki edebilme olanağı anlamına gelmektedir. Bu anlamda, her iktidar mutlağa doğru yönelmektedir, çünkü iradenin kabul ettirilmesi, başkalarının iradelerinin yok edilmesinden başka doğal sınır tanımamaktadır. Bu noktaya ise, yok edilen irade, kendini bu duruma sokan şiddeti sevinç ve minnetle karşıladığı zaman ulaşılmaktadır. Hükümdar ulu iktidara, uyrukları hayatlarını, sırrını yalnızca onun bildiği, bir dava uğruna seve seve verdikleri zaman ulaşmaktadır. Bilinmelidir ki, bu durumda insanların kendilerini kurban etmelerinin değeri yalnızca, bu kurban olma eyleminde ortaya çıkmaktadır. Böylesine durumlar tarih tarafından bilinmiyor değillerse de (özellikle dinsel bağlamda mümin, kutsal güç karşısında sevinç içinde kendini feda etmektedir) ancak çok nadir bir durumdur da. Frenler burada da işlemektedirler. Tam bir sayım bizi çok uzaklara sürükleyebilir. Birkaç işaret, yolu belirleyebilmemiz için bize yeterli olacaklardır. Herşeyden önce, maddi düzeyde engeller vardır: sayı ve mekân hükümdarın iradesinin uygulanmasına engeller çıkartmakta, böylece hükümdar yalnızca negatif bir boyun eğmeyle yetinme durumunda kalmaktadır. Uyrukların kendisiyle zıtlaşmamaları onun için yeterli olmaktadır. Aynı düzlemde, teknik zorunluklar onu iktidarını göçertmek zorunda bırakmaktadır. Bunun en birinci nedeni, herşeyi tek başına gözetmesinin olanaksız olmasıdır. Diğer yandan, hükümdar mutlak iktidara susamış olmalıdır. Bütün toplumlarda böylesine bir konuma uygun bireylerin bulunması mümkün hatta muhtemeldir. Ama, fiilen iktidarı ele geçirme şansları da zayıftır. Fiiliyatta, hükümdar bu cinsten kişileri devre

dışı bırakacak veya yok edecek mekanizmalara göre seçilmektedir. Nihayet, çıkarlar ve kanaatlerin çok sayıda olmaları ve bunlar arasındaki rekabet hükümdarın az veya çok bağımsız herhangi bir karar merkezini yok saymasını güçleştirmektedir. Hükümdar için aynı anda ve aynı derecede olmak üzere, sınırsız iradesini dine, ekonomiye, orduya ve yönetime kabul ettirmesi çok güçtür. Genellikle, araçlardan birine, diğerlerine karşı yaslanmak zorundadır. Bu hal ise, birinciye olduğu kadar, diğerlerine de bir dereceye kadar özerklik tanınması anlamına gelmektedir. Bu frenler –başkaları da vardır–, etkinliklerini kaybedebilirler. Vergi toplama ve bilgi aktarımı tekniklerindeki gelişmeler, insan sayısı ve mekân engellerini aşma olanaklarını önemli derecede geliştirmektedirler. Çağdaş herhangi bir yönetimin sahip olduğu olanakların, teknik-öncesi hükümdarlarınkilerle ortak hiçbir yanları yoktur. İktidar boşlukta kalırsa ve bütün ufuklardan gelen ihtirasların ve toplumun bütün tabakalarının rekabetine açık olursa, onu mutlak iktidara susamış birinin ele geçirmesi olasılığı artar. İşte bu nedenden ötürü, tiranlık örnekleri hep bir toplumun derin bunalımlarına ve devrimci olaylara bağlı olarak ortaya çıkmışlardır. Eğer hükümdarlar devrimci bir ideolojinin peşindeyseler ve halkın büyük kesirleri ondan yanaysa, iktidar kolaylıkla mutlağa doğru kayacaktır. Çünkü, kanaatlerin farklılaşması engeli ortadan kalkmış olacaktır. Tehlike, ideolojinin tanrısal vahiyle inen bir din örneğinde olduğu gibi, bağımsız bir otorite tarafından değil de, bizzat iktidarı elinde tutan tarafından tanımlanması halinde daha büyük olacaktır. Şimdi de, bu iktidarın mutlak olmaya yönelme olasılığı değilse bile, olanağının çağdaş uygarlığın gelişmeleriyle birlikte önemli ölçüde güçlendiğine dair işaretler taşıyan farkına varışları çoğaltabilirim.

Bu düşüncelerin biraz önemleri olacağını düşü-

necek kadar zayıfım. İnsan toplumları sürekli olarak, onları uç durumlara sürükleyecek ve sonunda da idam hükümlerini imzalayacak evrimlerle tehdid edilmektedirler. Bu felâketleri önleyenler genellikle ne teknik düzeye göre değişken olgusal olanaksızlıklara bağlı bir dizi fren; ne de toplumsal hayatın gerektirdiği yeniden dengelemeler olmuştur. Bu mutluluğun insanlık için ebediyen güvence altına alındığını ilân etmemize izin veren hiçbir şey yoktur. Ve görünüşte uzaklaştığım kapitalizme geri dönüyorum: Kapitalizm kendi yasasını, yani etkinlik yasasını hiçbir şeyin engellemediği durumda ulaşılacak bir ekonomi durumudur. Oysa, etkinliğin maksimum olacağı bir toplum modeli inşa edilebilir. Böyle bir model şunları gerektirir:

1. **Üreticiler** tek amaç olarak maksimum kâra yönelmiş olmalıdırlar; yalnızca bu dünyanın nimetlerinden yararlanmak için değil, ama aynı zamanda kârın bizzat kendisi için. Bu ihtiras demek ki, tasarrufu hayatta kalabilme için mutlaka zorunlu olanın izin verdiği sınırlara kadar götürmeye mecbur bırakan katı bir çilekeşlik gerektirmektedir. Bu tasarruf, sistematik bir biçimde yeniden yatırılmalıdır. Gereksiz her harcama, nedensiz her faaliyet yasaklanmış olmalıdır. Bu durumda kapitalist müteşebbisin bir karikatürü elde edilmiş olmaktadır. Ama gerçekten de pek fazla uzaklaşmayan bir karikatür. Hangi toplum olursa olsun, kapitalist müteşebbislerin davranışını açıklayabilmek için protestan ahlâkı hiç de vazgeçilmez değildir –bazı özel davranış çizgilerini anlamamıza izin verse dahi–. Bütün kapitalistler az veya çok bu karikatüre yaklaşmaktadırlar: kâr için kâr peşinde olmak –bu faaliyetin karakteri– ve kâr fırsatlarını sistematik bir şekilde artırma. Bütün zamanların ve bütün ülkelerin kapitalistleri bir aile havasına sahiptirler. Bunun açıklanması nerede kapitalist faaliyetler varsa, onların bunlara uygun bir insan tipi yaratmaları biçiminde olabilir. Ben

kişisel olarak daha çok, her toplumda sahip olma ve risk arzularını uç noktalara kadar götüren insanlar olduğunu kabule eğilimliyim, çünkü bu iki ihtiras kapitalist zihniyet içinde birarada yaşamaktadır. Koşulların uygun olmaya başlaması halinde, bu insanlar hemen atılıma ve becerilerini göstermeye hazırdırlar. Beni bu ikinci yoruma iten –insan cinsinin birliği ve insan kaderinin gerçekleşmesindeki sınırlı olanaklara dair inancın dışında– daha önce verdiğim ve ileride vereceğim örneklerin işaret ettikleri üzere, gerçeğin hazır olduğu her durumda kapitalistin orada olması olgusudur. Hiçbir şey onun ortaya çıkması için, zihniyet değişimlerine gerek olduğunu işaret etmemektedir. Basit bir şekilde, kapitalist oradadır ve tamamen olgunlaşmış ve işine uyum sağlamış bir durumdadır. İnsan tiplerinin sürekliliği aracılığıyla yaptığım yorum, bana bu olguyu açıklama konusunda daha ekonomik gözükmektedir.

2. **Toplumun entellektüel faaliyeti tamamen, maliyetlerin düşürülmesine izin veren bilimsel ve teknik süreçlerin açığa çıkartılmalarına yönelmiş olmalıdır.** Yalnızca anlamaya yönelik her türden boşuna araştırmalar lânetlenmelidir. Açıktır ki, boşuna ile boşuna olmayan arasındaki başlangıç ayırımlarını yapmak kolay değildir. Tamamen spekülatif amaçlarla girişilen bir araştırma, hiç beklenmedik endüstriyel uygulamalara yol açabilir. Gazeteciliğin ve siyasetin konusu haline gelmiş olan bu sorun üzerinde ısrar etmiyorum. Bu konuda şunu söylemek akla daha uygun olacaktır: entellektüel faaliyet, araştırmanın uygulamaya dönük olmasına yönelmiş olmalıdır.

3. **Çalışanlar** (ve herkes çalışmalıdır, bu durum ise, uyum sağlayamayanlar, yaşlılar ve yapısal olarak aktif olmayan bütün nüfusun saf dışı bırakılmasını gerektirmektedir), boş zamanlarını ve dinlenme zamanlarını hayatta kalabilmenin gerekleri doğrultusunda en

aza indirmelidirler; bunların ekonomik aletin değişmelerine uyumları mükemmel ve hemen olmalıdır (bunun anlamı, ev, iş ve meslek değiştirme konusunda mükemmel bir uyuma sahip olmaktır). Özgür çalışma sorununu bu bakış açısı içinde ele almak gerekir. Özünde kapitalist sistem ile özgür emek arasında zorulu hiçbir bağ yoktur. Köle emeğine dayalı işletmelere dair tarihsel örnekler vardır: Laurion gümüş madenleri, Yaşlı Caton tarafından incelenmiş olan Roma Cumhuriyet dönemi büyük tarımsal işletmeleri bazı temerküz kamplarında kurulan fabrikalar. Bu modeller üzerine kurulan bir endüstriyel toplumu kavramak mümkündür. Ancak, etkinlik düzleminde bu modeller iki büyük handikaptan muzdarip olurlardı. Herşeyden önce, çalışmada zorlama arttıkça bu iş işçi için anlamını kaybeder ve frenleme önem kazanır. Başka bir anlatımla, kölelerin üretkenliği aşırı derecede azdır. Herşeye rağmen bu sistem anlık ve geçici olarak, köle üretim faktörünün düşük fiyatının onun aşırı verimsizliğini telâfi ettiği dönemlerde, yani bu faktörün çok bol olduğu zamanlarda (Roma fütuhatı, Nazilerin Avrupa'yı köleleştirmeleri, köle ticareti) ortaya çıkabilir. Ama, köle fiyatı artmaya başlar başlamaz, giderek artan bir nedretten ötürü işletmenin üretkenliği düşer ve iktisatçılar bu duruda ölümcül bir mizahla ABD'nin güneyinde efendilerini sömürenlerin köleler olduğunu iddia edebilir ve kanıtlayabilirler. Köleciliğin ikinci bir handikapı da, emek piyasasının katılığında yer almaktadır. Özgür işçilerin üretim aygıtının ihtiyaçlarının fonksiyonunda otomatik olarak dağılmalarının tersine (veya ihtiyaç olmadığında ortaya işsizliğin çıkması) kölecilikte, elektronik beyinlerle desteklenseler bile, hiçbir plancı emek-gücünü bu kadar çabuk ve iyi dağıtamaz. Demek ki, amacımız endüstriyel sistemde özgür emeğin bir rolü olduğunu inkâr etmek değildir. Ama, ona Marx ve son tahlilde Weber'in de tanıdıkları merkezi rolü tanıyamayız. Benim açımdan emeğin özgür-

lüğü bir faktördür, ama diğerleri arasında yalnızca bir tanesi.

4. **Üretimin toplumsal bünye tarafından emilmesi hiçbir engelle karşılaşmamalıdır.** Bu durum, bireysel ve kollektif ihtiyaçların tam esnek olmalarını gerektirir. Yani, her yeni buluş, zaman kayması olmadan bir ihtiyaç haline gelmelidir. Bu koşula cevap veren çok sayıda toplum tipi tüşünülebilir. Bir tanesi, kollektif tatminler yararına bireysel tatminleri maksimum derecede kısan (silahlanma, anıtlar, toplumsal-kültürel donanım), diğeri ise ters tercihi yapan, bir üçüncüsü her iki yönde de eşit ilerleyen.

5. Önceki dört koşuldan hiçbiri **hiçbir sınırlamaya** uğramamalıdır: **kültürel** (tüketim kalıpları güçlü bir engel oluşturabilirler, ekmekle beslenmeye alışmış bir topluma pirinç zevkini hemen aşılamak aşağı yukarı olanaksızdır. Oysa belli bir anda etkinlik arayışı, bütün güçlerin pirinç üretiminde yoğunlaştırılmalarını gerektirebilir); **ahlâki** (kazanç peşinde koşmak günahtır veya boş zaman en yüce değerdir); **entellektüel** (merak, zihinleri etkinlik arayışından başka sorunlara yöneltebilir). Hiçbir **siyasal** sınırlamanın da olmaması gerekir, çünkü etkinliklerin pazarda serbestçe rekabet etmeleri gerekir. Bunun anlamı, pazarın dünya ölçeğinde büyümesi, yani bütün dünyanın pazar olmasıdır. Oysa, herhangi bir sınır bu rekabete engel olmakta ve bu nedenle de düşük etkinliklerin devam etmelerine yolaçmaktadır. Demek ki, en etkin sistem dünya ölçeğinde bir tam rekabet kurabilenidir. Nihayet, **toplumsal** hiçbir engel olmamalıdır. Etkinlik arayışı kaçınılmaz olarak anlık ızdıraplara neden olacaktır, bunları azaltmak için alınan her tedbir bizatihi etkinliği sınırlandıracaktır.

Böylesi bir toplum var değildir ve olasılıkla da var olmayacaktır. Ben var olan bir toplumu veya ideal bir toplumu tasvir etmeyi iddia etmek yerine; bir toplum-

da etkinlik arayışının sınırına kadar götürülmesi halinde, zorunlu olarak hangi karakter çizgilerinin ortaya çıkacaklarını tespit etmeye çalıştım.

Bütün bu karakter çizgileri sadece klasik ve neoklasik iktisatçılar tarafından çözümlenen tam rekabetin genel koşullarıdır. İnsan faaliyetlerine ilişkin genel tezime uygun olarak, böylesine bir toplumun varolmaması olgusu, bugüne kadar bütün toplumların etkinlik arayışına ya en mümkün ekonomik faaliyeti dışlayarak bütüncül biçimde ya da modelin şu veya bu çizgisine (müteşebbis, teknik oluşum, işçi, ihtiyaçların katılığı, pazarın kısıtlanması vb.) engel konulduğunu göstermektedir. Ancak, bütün toplumlar aynı engelleri koymamışlardır. Bu durumda, toplumları ekonomik faaliyetlerin fonksiyonunda sınıflandırabilmek için kesin bir ölçüt vermektedir. Bir toplum engellerin kaldırılmasını en uzağa kadar ilerletmiştir: Batı toplumu. Bunun sonucu olarak ve son tahilde, oldukça uzun bir süredir izlediğim kapitalizmin kökenlerine dair soru, artık şu terimlerle sorulmalıdır: **Neden Batı uygarlığı ve yalnızca o, ekonomik etkinliği sınırlandıran engelleri kaldırmıştır?**

Görüldüğü üzere, bilimde en büyük güçlük bir soruyu sormaktır. Bu soru birkez **inşa edildiğinde,** cevabı genelikle kolaylıkla elde edilebilmektedir. Benim çalışmam da bundan sonra geniş ölçüde kolaylaşacaktır. Artık benim için Batı tarihinde, Batı'da ürettiğim modelin her teriminin diğer toplumlardakine nazaran bir üst basamakta üretildiğini açıklayan spesifik çizgi ve olguları saptamak yeterli olacaktır. Irk merkezli bir yanılgının kurbanı olup olmadığını anlayabilmek için, her seferinde diğer toplumların da aynı koşulları, aynı sonuçlarla sağlayıp sağlayamadıklarını araştırmaya gayret edeceğim. Çözümlemenin sonunda ya Batı'nın modelin gerektirdiği koşulları sağlayan yegâne toplum olduğu, ya da bir veya iki koşulun (diğerlerinin sonuçlarının belirli olmaması) belirleyici oldukları sonucu ortaya çıkacaktır.

Üçüncü Bölüm
KAPİTALİZMİN OLUŞUMU

AYIRIM 1
BURJUVANIN OLUŞUMU

Henri Pirenne, Batı toplumunun sırrının, Antik dünyayla Orta Çağ arasındaki geçiş yüzyıllarında aranması gerektiğini söylerken haklıydı. 5. yüzyılla 10. yüzyıl arasında olağanüstü birşey meydana gelmiştir. İnsan sayısında inanılmaz bir gerileme, ortama egemen olmada geri çekilme, siyasal iktidarın ve silahların gücünün inanılmaz bir şekilde dağılması. Benim söylevim bu kez bu gerilemeyi açıklamak değil ve (zaten bu yalnızca Roma İmparatorluğunun Batı eyaletlerine özgü bir olgudur) bunun suçunun barbarlara mı (Piganiol tezi) yoksa Roma sisteminin iç çelişkilerine mi (Rostovtseff tezi) veyahut da Akdeniz havzasının müslümanlarca fethine mi (Pirenne tezi) ait olduğunu karara bağlamak değildir. Yalnızca, Batı tarihinin en karanlık dönemi olan 9. ve 10. yüzyıllarda ortaya çıktığı biçimiyle ekonomik görüntüyü ele alalım. Nüfus hakkında rakam vermek olanaksızdır. Ancak, Atlantik'le Elbe, Kuzey deniziyle Sicilya arasındaki toprak-

ların iskânının çok seyrek olduğu kesindir: yerleşme yerleri, tıpkı balta girmemiş ormandaki nadir ağaçsız yerler veya çöllerdeki vahalar gibi gözükmektedirler. Değiş tokuşlar en basit ifadelerine kadar geri çekilmişlerdir; pazar, köylerle köylerin, çok sınırlı bir alandaki çok düşük artıklarının değişiminde durmuştur. Yalnızca bazı çok lüks mallar (ipekliler, mücevherat, köleler), yalnızca birkaç büyük senyör için olmak üzere, bazı marjinal gruplar tarafından (Doğulular, Yahudiler, Cahorslular, Venedikliler) yürütülenbir uzak mesafe ticaretinin konusu olmaya devam etmektedirler. Üzerlerinde antik uygarlığın temellendiği kentler ya ölmüşler, ya da can çekişmektedirler. Yalnızca ilişkilerin merkezi olma rollerini sürdürebilenleri, özellikle de piskoposluk merkezleri, bitkisel bir hayat sürmektedirler. Carcopino'ya göre, Antonin'ler hanedanı döneminde 2.000.000 nüfus barındıran Roma'da artık yalnızca 20.000 kişi vardır (üstelik burası o anda Batının en büyük kentidir ve diğerleri de onu ancak çok gerilerden izleyebilmektedirler) ve koyun sürüleri İmparatorluk forumlarının muazzam kalıntıları arasında huzur içinde otlamaktadırlar.

Siyasal yaşam da aynı üzücü tabloyu sunmaktadır. Charlemagne İmparatorluğu hıristiyan birliğinin yeniden kurulması rüyasının uçucu bir gerçeklemesinden ibarettir. Maddi araçların zayıflığı kalabalık ve sürekli ordulann kurulmasına engel olmaktadır. Mesafelerin azameti, merkezi ve etkin bir yönetimin oluşmasına izin vermemektedir, tersine, yerel güç odaklarının kuvvetlenmelerine yol açmaktadır **(missi dominici** "kral müfettişleri" örgütünün kurulması kaçınılmaz ama işe yaramaz ve etkisiz bir çözümdü). Sofu Louis'nin tecilli saltanatından (ama tesadüfün doğurduğu bir tecil, çünkü tek varis oydu) sonra, İmparatorluğun Verdun'de Lothaire, Germanyalı Louis ve Kel Charles arasındaki paylaşımı, artık kimsenin durdura-

mayacağı ve iktidarın, herbiri hemen hemen iktidar sahibi, çok sayıda birim arasında un ufak olmasına yol açacak bir süreci başlatmıştır. Siyasal iktidarın zayıflığı ilginç birkaç tarihsel olayda kendini göstermektedir. 854'te zayıf bir Norman çetesini Loire nehri üzerinde yenebilmek için, "Fransız" şövalyeliğinin kaymağının güçlü Robert'in komutası altında toplanması gerekmişti. 10. yüzyılın ortalarına doğru, Garde-Freinet'-de yuvalanmış ve buradaki kalelerinden 1,5 yüzyıl süreyle Provence'ın ve Rhône vadisinin tozunu attıran Kuzey Afrika müslümanlarını buradan söküp atabimek için, onlarca yıl süren başarısız girişimlerden sonra, hemen hemen büttün eli silah tutanları seferber etmek gerekmişti. Aslında gerçek durum olarak Normanların, Arapların ve Macarların ardı arkası kesilmeyen ve ortalığı kasıp kavuran akınlarının sürebilmesinin nedeni onlara karşı çıkartılan güçlerin zayıflığı idi.

Eğer iki kurum geleceği korumasaydı, Batının kolaylıkla yok olabileceğinden endişe edilebilirdi. Herşeyden önce, tek örgütlü kuruluş ve Batının özgünlüğü ile geleceğe aday bir cemaat olduğu fikrinin yegâne taşıyıcısı olan Kilise. Kilisenin sayesinde, herşeye rağmen bir kültürel alan korunmuştur ki, kargaşa dönemi geçtikten sonra, bu noktadan sonra yeniden inşa hareketi başlayabilmiştir. İkinci olarak ise feodalite. Bu konu marxistlerin hiç hoşuna gitmeyecek ama, feodalitede üretim tarzının gölgesi bile yoktur. Feodalite iki insanı hiyerarşik olarak birbirlerine bağlayan sadakat yemini üzerine dayanmaktadır. Ast olanı, yani vassal senyörün ellerinin içine ellerini koyarak ona bağlılık yemini etmektedir. Bunun karşılığı, herşeyden önce çatışma halinde, senyörüne silahlı olarak yardım etmesidir. Senyör ise, kendi payına vassaline yardım edeceğine söz vermekte ve onun bir at ile silahlara sahip olmaktan başka, kendini idame ettirebilmesi için

bir fief vermektedir. Yani, o dönem için artığın yegâne kaynağı olan toprak. Belirtmek uygun olacaktır ki, feodal bağ hiyerarşikse de, öz olarak iki özgür, eşit ve bağa serbestçe giren iki insanı birbirine bağlamaktaydı. Bu kurumun anlamı(1) açıktır: bu umutsuz bir çözümdür, ama genel güvensizliğe ve gücünü gerilemiş kaynaklara uyarlamakta olağanüstü etkin olmuştur. Gerçekten de böylesine bir örgütlenme ancak, yasayı yönetim aygıtı aracılığıyla kabul ettirebilen güçlü bir merkezi iktidarın yokluğu halinde kavranabilir. Bu durum bireysel düzeyde orman yasası biçiminde kendini göstermekte ve hayatta kalabilmek için diğerlerinden biraz daha güçlü birinin himayesini almak mutlak bir zorunluk haline gelmektedir. İşte bu nedende ötürü, feodal parçalanma, belirli bir siyasal birlik içinde merkezi iktidarın her zayıflayışında kendini göstermektedir. Örneğin gerileme süreci içindeki Mısır, Heyan dönemi sonundaki (11. yüzyıl sonu) Japonya, bazı Latin Amerika ülkeleri... Bu umutsuz güvenlik ihtiyacı toplumun alt kesimlerinde, köylü kitlesinde de kendini göstermektedir. Serflik, köylülüğün utanmazca sömürülmesi olmak yerine, koşullara uyum sağlamış ve tutarlı bir sistemdir. Bu sistem, kitlelere barbar veya hristiyan haydutların saldırılarına karşı koruma sağlamaktadır. Serflerin toprağa bağlanmalarına gelince, mübadelenin uygulamada sıfıra indiği ve yer değiştirmenin korkutucu bir macera olarak görüldüğü bir dünyada, bunun tahammül edilmez bir kölelik olarak görüleceğini hayal etmek çok güçtür.

İnsanlararası ilişkilerin daralması, genelleşmiş güvensizlik ve bu durumdan doğan düzen, böylece üç

1 Veya daha iyisi, ileride güçlü ve tartışılmaz monarşilerin kurulmasına yardım etmeye arzulu hukukçuların gayretleriyle bir feodal piramidin inşa edilmesiyle bu bir kurum haline gelecektir. Hukukçuların icadı olan bu feodal piramidde bağımlılıklar büyük senyörlerin krala yemin etmeleriyle odaklaşmaktadır. Senyörler senyörü ve sadece Tanrıya karşı sorumlu olan kralın ellerinde.

tane, ama yalnızca üç tane toplumsal kategorinin ayakta kalmasıyla karakterize edilen, tamamen özgün bir toplumsal örgütlenme resmetmiştir: kutsal ile ilişkileri düzenlemekle görevli ve entellektüel kültürün yegâne taşıyıcıları olan rahipler, yalnızca askeri ve siyasal faaliyetlerle ilgilenen soylular; nihayet, tarım ve zenaat faaliyetleriyle bütünün ihtiyaçlarını sağlayan halk. Veya daha doğrusu, özgünlük bu üç kategorinin varlığından çok, toplumun kendi için hem uygulamada, hem de kavram düzeyinde tüccarı oluşturmaktan vazgeçmiş olmasında gizlidir. Buna bağlı olarak, bana göre Batı'nın ilerideki evrimi açısından belirleyici ilk özgünlük noktası olarak, geniş bir birlik oluşturduğunun –Hristiyan toplumu– bilincinde olan, ama ticaretle görevli hiçbir türden toplumsal grubu tanımayan bir toplum ortaya çıkmıştır. Bu durumun özgünlüğünü ve yegâneliğini iyi kavramalıyız: Roma İmparatorluğunun ve Kilisenin anıları hiç değilse proje düzeyinde bir bi[illegible]bilincini ayakta tutuyordu. Demek ki, Batı siyasal [illegible]galanmalara göre toplanan veya dağılan parçaların kavrayışlarına göre iyice belirlenmiş bir alana sahip, daha geniş bir bünyenin potansiyel unsurlarını temsil ediyorlardı. Oysa, karmaşık bir toplumun çimentosu yalnızca kültür değildir, aynı zamanda siyasal ve ekonomik çimentolar da gerekmektedir. Yani, bir düzen egemen olmalıdır ve mübadelede bulunma zorunluğuna yol açan bir işbölümünü kabul ettirmelidir. Roma İmparatorluğu bu üç isteğin en mükemmel uygulaması olmuştur ve Batı Avrupa, büyüklüğünü sağlayan bu birliğin özlemini hep korumuştur.

Böylesine bir durum açıkça dengesizdir. Oldukça az bilgiye sahip olduğumuz iç değişmelerin sonunda; mevsimlik akınlardan bıkkınlık gelmesi veyahut da siyasal atılımlar nedeniyle (Rollon'un başkanı olduğu Normanların, 911'de Saint-Claire-sur-Epte antlaşmasıyla yerleşmeleri veya Otton'un, 955'de Lechfeld'de

Macarları yenmesi veya genel durumda meydana gelen değişmeler, güvensizliğin azalması, nüfusun hızla artması siyasal iktidarın merkezi organları kurma yönünde hareketlenmesi ve ekonomik mübadelelerin yeniden doğmaları için, yeterli olmuşlardır. Böylece 11. yüzyıl "mucizesi"nin, Batı'nın kader dönemecinin (16. hatta 19. yüzyıldan çok daha önemlidir) sırrı açıklanabilir hale gelmektedir. Roma İmparatorluğunun dağıtılmasıyla içine düşülen arızi bunalımlar o kadar derin olmuştur ki, ancak iki çıkış mümkündür: yokolma veya hayata yeniden dönme(2). Büyük bir olasılıkla kilisenin sayesinde, bu ikinci çıkış bulunabilmiştir. Ama bu çıkış yeni bir düzene doğru açılmıyordu. Karanlık yüzyıllar kuşkusuz zihinsel bir düzeni miras olarak bırakmışlardır ama, aynı zamanda da derin bir siyasal ve ekonomik düzensizlik bu mirasın içinde yer almaktadır.

Önce, burjuvayı ortaya çıkartacak olan ekonomik düzensizliği inceleyelim. Batı kentinin özgünlüğü Max Weber tarafından **Wirtschaft und Gesellschaft** adlı eserinde (s. 923-1033) hayranlık verici bir şekilde çözümlenmiştir. Biz yalnızca özünü aktaralım. Batı kentini (antik ve Orta Çağ) diğer bütün kentlerden (karmaşık her toplumda bulunanlardan) kökten ayıran, özgür bireyleri birleştiren bir cemaat halindeki kuruluşudur. Bu özgürlüğün temel nedeni, kentleri sarmalayan ve serbestçe ordu ile güç kullanabilen bir devlet ve bürokrasinin yokluğudur. Max Weber bu özellik

2 Öyle sanıyorum ki, toplumların hayatında sıfır noktaları vardır. Bu noktadan itibaren ya toplumlar kaybolmakta, ya da yeni ufuklara ilerlemek için gereken enerji depolarına sahip olmaktadırlar. Genellikle, bu durumlar devir açan bir savaş sonucu harekete geçmektedirler. Bana öyle geliyor ki Cheronee ve Zama savaşları birer **terminus ad quem** iken, Jena veya Haziran 1940 savaşları birer **terminus a quo** olmuşlardır. Yukarı Orta Çağın özgün yanı, sıfır noktada durabilmeyi birçok yüzyıl sürdürebilmiş olmasıdır. Dor istilasından sonra, M.Ö. 12.-8. yüzyıllar arasında Eski Yunan'da egemen olan durumu hatırlatmaktadır.

hakkında, sonuna kadar açıklama getirmemektedir. Ben kendi hesabıma şu açıklamayı getireceğim. Orta Çağ için bu durumu Roma İmparatorluğunun dağılmasına bağlamak gerekmektedir. Eski Yunan için ise, bunun nedeni, mutlaka M.Ö. II. bin yıllarında Miken krallıklarını tamamen tahrip ederek, onların yerine bürokratik bir imparatorluk ikame etmeyen Dor istilalarındadır. Böylece, Orta Çağın tanık olduğundan çok daha karanlık dört yüzyıl burada da, Homeros şiirlerinin aktardığı üzere, özgün bir kültürel düzenin özlemi içinde akıp gitmiştir. Bu hipotez içinde Grek sitesi, dağılmaya uyum sağlamış bir siyasal biçim olarak ortaya çıkmaktadır. Bu siyasal biçim ise, dağılma dönemindekinden daha üst bir kültürel döneme bağlıdır. Bu durum hemen, site'nin neden bu kadar kaypak bir biçim olduğunu ve kısa sürede bir imparatorluk içinde eridiğini açıklayacaktır. Site, Makedonya, Helenistik ve Roma İmparatorlukları içinde yaşamaya devam ederken, siyasal faaliyetlerinin büyük bölümünü kaybederek ve daha da özel olarak savaş ve barışa egemen olarak karar verme hakkından da yoksun kalarak, anlam ve amaç değiştirmiştir.

Demek ki, başlangıcından itibaren belirleyici olan öge, Batı kentinin kendi kendini vatandaş-askerlerden meydana gelen bir ordu halinde silahlandırabilmesi olgusudur. Ama, aynılık burada sona ermektedir. Eski Yunan'da kentleri kapsamaya yatkın bir siyasal egemenlik yoktur. Bunun tersine, Orta Çağ hayali görüntüler halinde olsa bile, çok daha geniş ve az veya çok merkezileşmiş krallıklar haline dönüşecek siyasal birlikleri muhafaza etmişti. Bunun sonuçları temele ilişkin olmuşlardır.

> *"Özelleşmiş antik kent, yönetici tabakaları, kapitalizm, demokrasinin çıkarları, hepsi ve Antikitenin Özelliğini belirleyen bu unsurlar siyasal*

ve askeri faaliyetlere yönelmişlerdir (s. 1021).

Özetlemek istersek, antik site, hoplit örgütlenmesinin kurulmasından itibaren bir ***savaşçılar*** *loncasıdır"* (s. 1026).

Tersine:

> *Orta Çağ kenti, loncaların egemenliği altında şaşırtıcı bir biçimde ekonomik faaliyetlerin akılcı örgütlenmesi yolunda yönlenmişti... Burjuvalar birer üyesi oldukları kent askeri birliklerinin gücünü, bu üyelik sıfatından ötürü kullanabilirlerdi, ama iç kentlerde askerlik ekonomik faaliyetlerinin temelini meydana getirmiyordu.Bunun nedeni ulu askeri gücün, akılcı bir ekonomi yönünde ilerleyen kentlerde yer almamasıydı"* (s. 1029).

Demek ki esas nokta,yavaş yavaş bütün siyasal ve askeri faaliyetlerden arınarak, burjuvalar'ın kendilerini ekonomik faaliyetlere adamaya mahkûm eden kentlerin ortaya çıkmasıdır. Daha sonraki evrim açısında belirleyici olan bu ayrıntının **a contrario** kanıtı, önemli bir siyasal faaliyet geliştirebilmiş kentlerin kaderleri tarafından sağlanmıştır: Venedik, Cenova, Floransa, Hansa kentleri; bunların hepsi, kapsayıcı siyasal birliklerin içinde onlarla bütünleşebilmek için yüzyıllarca beklemek zorunda kalmışlardır. Bütün bu kentler, zenginlikleri ve denetimleri altında tuttukları ekonomik alan ne olursa olsun, kapitalizmi ve Batı ekonomik sisteminin tanık olduğu birbirini izleyen devrimleri ıskalamışlardır.

Bu konuda yapılan itirazı iyice işitiyorum. Bu kentlerin 16. yüzyıldan itibarenki gerilemeleri, Amerika'nın keşfi ve Batı'nın ekonomik ağırlık merkezinin Atlantiğe

kaymasıyla açıklanmaktadır. Bu maruz kalınan bir kanaattir, çünkü bir kesinlik görüntüsüne sahiptir: çünkü Atlantik giderek artan bir rol oynamaktadır. Bu kesinlik ve açıklık bana kuşku uyandırıcı gelmektedir, çünkü uzaklık göreli bir şeydir ve Cenova'nın Amerika'ya Sevilla'dan veya Hamburg'un Amsterdam'dan daha uzak olduğu hiç de kesin değildir. Diğer yandan ve özellikle uzun dönemde, yalnızca güçlü bir siyasal örgütü olan ülkeler bu durumdan yararlanmışlardır. Yani, hepsinden önce İngiltere ve Fransa bu durumdan yarar sağlarlarken, Portekiz ve İspanya, kısa sürede para dolaşımının ölçüsüz büyümesine yenik düşmüşlerdir. Başka bir şekilde söylersek, bana öyle geliyor ki, tarihçiler, güçlü ve merkezi devletlerin ortaya çıkmalarıyla bağıntılandırdıkları, yeni deniz yollarının bulunmasına bağladıkları ekonomik faaliyetlerin Kuzey-Batı Avrupa'ya kayması konusundaki fikirlerini gözden geçirebilirler. Tekrar belirtme fırsatı bulacağım üzere, Batı ekonomik tarihinin (ve olasılıkla Dünyanın) büyük ritmlerini siyasal olgularla ilişki içine koymak bana gerekli görünüyor. Ama çoğunlukla yapıldığının aksine, bunun tersi bana geçersiz geliyor. Böylece, yalnızca onları örnek alarak Venedik ve Floransa'nın modern dönemlerde, İmparatorluk merkezi olmalarından ve siyasal faaliyetlerin büyük bir gelişme göstermelerinden itibaren kaderlerinin sallanmaya başladığı konusundaki önermemi korumaktayım. Bunun tersine olarak, Norman fethinden sonra bu şemayı tam anlamıyla İngiltere'nin gerçekleştirdiğini işaret etmek uygun olacaktır: krallık birliğinin sağlanması ve kentlerin askeri rollerinin tamamen ortadan kalkmasına yol açan dış tehlikenin sona ermesi.

Toplumun ilişkiler (siyasal, yönetsel, dinsel, ekonomik...) merkezlerine ihtiyaç duyacağı karmaşıklık düzeyine erişmesiyle, kentler ortaya çıkıyor ve her yerde bulunuyorsa da, antik site ile Orta Çağ kenti yegâne-

dirler. Yunan sitesine en fazla yaklaşanı Mezopotamya kentidir. O da aynı şekilde özerk bir siyasetin merkezidir, ancak önemli iki farkla. Birincisi, kent halkıyla kır halkı arasında sürekli bir zıtlığın olmasıdır. Bu zıtlık, kırsal halkın imparatorluklarla bütünleşmeye inatla direnmeleri ve bu konuda çatışmaya girmekten çekinmemeleriyle belirlenmektedir. Oysa Yunan sitesi, aynı anda hem kentsel hem de kırsaldır. Daha az belirleyici olan ikinci bir fark Mezopotamya kentlerinin imparatorluk merkezi olmaya doğru eğilimleridir. Bu arada, başarısızlıkta da şaşırtıcı bir devamlılık ortaya çıkmaktadır. Bu fark daha az belirleyicidir, çünkü Yunan sitelerinin bazıları da, örneğin Atina, imparatorluk amaçlarına sahip olmuşlardır. Olguları biraz zorlayarak denilebilir ki, Yunan sitesi bütünsel bir siyasal-toplumsal bünye iken; Mezopotamya kenti çevresi tarafından hüsnü kabul görmeyen bir cins yayılmacı kist'tir(3).

Çin kenti ise, kökten farklı bir oluşum sergilemektedir. Bu kent, imparatorluk gücünün, mandarinler aracılığıyla kendini açığa çıkardığı bir yerdir ve yönetsel özerklikten tamamen yoksundur. Bu açıdan, imparatorluk gücünden kısmi olarak kurtulabilen ve akrabalığa dayalı özel bir yönetime sahip bulunan köylerle dikkat çekici bir şekilde zıtlaşmaktadır(4).

Haklı olarak, bunların yeterli olmadığı ileri sürülecektir. Her karmaşık toplum, daha önce de kaydettiğim üzere, kendini tamamen ekonomik faaliyete, daha da özel olarak değişime adamış, bir toplumsal grubu tanımaktadır. Demek ki, Orta Çağ Avrupa'sı için ek

1 Leo Oppenheim, **La Mesopotamie. Portrait d'une Civilisation,** Paris, Gallimard, 1970, s. 95-97 ve 123.

2 Max Weber, "Konfuzinismus und Taoismus", **Gesammelte Aufsatze zur Religionsoziologie,** c. 1., s. 380-381.. Weberci yorum Etienne Balazs tarafından teyid edilmiştir: "Les Villes Chinoises", **La Bureaucratie Céléste,** Paris, Gallimard, 1968, s. 206-218.

bir özgünlük getirmek gerekmektedir. Oysa, bu nokta daha önce kaydedilmişti: **Orta Çağ toplumsal örgütlenmesi tüccarı hesaba katmamıştı.** Orta Çağ toplumu, tüccarın karşısına ikili bir sorun çıkartmıştır: bir yandan güneşin altında kendine bir yer sağlayabilmek ve diğer yandan da bir kimlik ilkesi bulabilmek. Birinci sorun kendiliğinden çözülmüştür, çünkü değişimlerin artmasıyla birlikte tüccarlar giderek zorunlu hale gelen bir görevi yerine getirmeye başlamışlardır. Bunun tersine ikinci sorunun çözülebilmesi için yüzyılların geçmesini beklemek gerekmiştir. Batı toplumunun yüce değerleri, soyluluğa ve kiliseye mensubiyete ilişkin olarak kalmaya devam ettikçe, kendini kazanç biriktirmeye adamış kimse, ancak gayrimeşru bir faaliyet yürütüyor sayılabilirdi. Başlangıçta, diğerleri tarafından kabul edilmenin tek yolu, yüksek tabakaları taklid etmekti. İkinci aşamada ise, soylulaştırma yoluyla veya soylu yaşam tarzına yükselerek, yani bir toprak sahibi ve rant toplayıcısı olarak onların arasına doğrudan katılmaktı. Bunun sonucu olarak, burjuvazinin yüksek tabakaları yüzyıllar boyunca, ekonomik olmayan faaliyetlere de bulaşmak zorunda kalmışlardır. Bunun tersine, ekonomik faaliyetin bizzat kendi niteliğinden ötürü değer kazandığı yerlerde, burjuvazi daha yoğun bir gelişmeye tanık olmuştur. Bana göre, Max Weber'in protestan ahlâkı ile kapitalist zihniyet arasındaki ünlü yaklaştırımını bu doğrultuda anlamak gerekmektedir. Protestan ahlâkı ekonomik faaliyete akılcılığını aktararak pek bir etkide bulunmamış, ama burjuvalara yaşam tarzlarının meşru olduğu duygusunu vererek asıl etkisini yapmıştır. ABD örneği özellikle tipiktir. Bu ülkede burjuvaların kaderi protestan ahlâkı tarafından değil de, soylu ve kilise değer yargılarının bulunmaması tarafından belirlenmiştir. Taklid edecek kimseyi bulamayan burjuva, kendi yasasını izlemiştir (bunun tersine, Güneyin köleci toplumu soylu değer

yargılarıyla damgalanmıştır ve endüstri devrimini ıskalamıştır).

Yalnızca Batılı kapitalistlerin, durumlarından kurtulmayı umutsuzca aradıklarını savunmak yanlış olacaktır. Bu eğilim olası olarak evrenseldir. Yalnızca bir tek örnek verirsek, Meiji öncesi Japonya'sında –Japonya'nın Batı ile olan ilginç benzerliğine ileride döneceğim– kapitalist faaliyetlerden derinlemesine nefret duyulmaktaydı ve tüccarların kılıç taşımaları, samuray'lara ait adları almaları ve ne şekilde olursa olsun aristokrasiye katılmaları yasaklanmıştı. Doğal olarak burjuvalar da bu engelleri aşmak için uğraşmaktan asla yorulmamışlar veya sefalet içine düşen samuray ile daimyo topraklarını satın alarak, ya büyük bedeller ödeyerek oğullarının soylular tarafından evlât edinilmelerini sağlayarak (bu durum bir burjuva kızının bir soyluyla evlendirilmesine dayanan Batı tekniğinin tersi olmaktaydı) bunu başarmışlardır da. Ticari faaliyetlerin evrensel olarak değersiz görülmeleri sorun yaratmaktadır. Basit bir hipotez bunun doğası gereği tüccarın hiçbir şey üretmemesinden ve toplumsal faaliyetlere de ancak çok küçük bir katkısının olduğu olgusunda kaynaklandığı ileri sürülebilir. Diğer yandan, aynı hipoteze göre o yalnızca bir aracıdır ve çok yakın zamanlara kadar çok küçük seçkinler gurubunun taleplerine cevap vermiştir. Bu nedenle de, halkın gözünde bir asalak, seçkinlerin gözünde de, gerekli ama alt düzeyde bir varlık olarak görülmektedir. Bu yargıların, kapitalistlerin bizzat kendileri hakkında kötü bir bilince yol açmalarının dışında, çok sık ortaya çıkan bir çizgi de açıklamaya kavuşmaktadır. Kapitalist faaliyetler, Yahudiler veya Bombay parsi'leri gibi marjinal grup veya paryalara ayrılmıştır veya bunlar tarafından ele geçirilmişlerdir.

Bu gelişmeyi özetlemek için; burjuvanın oluşumu Yukarı Orta Çağ'dan itibaren Batı evriminin birçok

özgünlüğü tarafından açıklanmaktadır diyeceğim:

– İnsanlararası ilişkilerin hemen tamamiyle ortadan yok olmaları,

– Bu duruma uyum sağlamış ve tüccarı tanımayan bir toplum sisteminin oluşumu,

– Her türden siyasal ve askeri görevlerden arınmış ve bu olgu nedeniyle üyelerini ekonomik faaliyetlere mahküm eden kentlerin yeniden doğuşu,

– Bu faaliyetlerin gayrimeşru niteliği ve bu durumun burjuvayı ya meşru tabakalara katılmak, ya da kendi değerlerinin zaferini sağlamak zorunda bırakması.

Böylece, Batı toplumu kendini yalnızca kâr edinmeye adamış ve derinlemesine memnuniyetsiz, adına burjuva denilen bu acayip varlığı yaratmıştır. Bunun böyle olmasının nedeni ise, burjuvaların yaşam tarzının topluluk tarafından kabullenilmemesi ve saygınlığa ulaşmak için kendini reddetmekten başka yolunun olmamasıdır. Gittikçe daha zengin ve gittikçe daha güçlü, ama gücüyle hiçbir şey yapamayan bir insan.

Şu anda ortaya çıkan sorun, bu insanların sürekli bir şekilde, nasıl olup da nüfuzlarını eski toplumsal düzeni parçalayacak kadar artırmayı becerdikleridir. Çünkü, burjuva faaliyetlerini mütevazi bir rol düzeyinde, yani tam da her karmaşık topluma gerekecek değişim faaliyetlerine yetecek miktarda durdurmuş bir toplum düşünmek mümkündür. Demek ki sorun, bu görevlerin artmasında ve genişlemesinde, giderek daha geniş (yalnızca yayıldığı alan olarak değil ama kullanım değerlerinin artan bir şekilde değişim değerlerine dönüşmesiyle de) bir pazarın oluşmasında düğümlenmektedir.

AYIRIM 2

PAZARIN VE EKONOMİK ÇERÇEVENİN OLUŞUMU

İşte en fazla bu noktada kısır döngü içine düşme tehlikesi vardır, çünkü pazarın genişlemesi ekonomik faaliyetlerin genişlemesine bağlıdır; ve ekonomik faaliyetlerin genişlemesi de pazarın genişlemesine dayalıdır. Önermeleri istediğimiz gibi değiştirebiliriz ama, ekonomi alanında kalındığı sürece çözüm yoktur. O halde bu alanı terkederek siyaset alanına yönelmek gerekmektedir.

Daha önce söylemiştim, Batı burjuvası, 11. yüzyıldan itibaren ilişkilerin yeniden ortaya çıkmalarının feodal topluma getirdiği düzensizlik ortamında doğmuştur. Aynı şekilde, pazarın kapsam ve yoğunluk olarak sürekli gelişiminin, Batı Avrupa'nın tümü üzerinde yayılmış bir siyasal otoritenin yokluğu nedeniyle ortaya çıktığını düşünüyorum. Bu durumun, içe olduğu kadar dışa karşı da, ekonomi üzerinde belirleyici sonuçları olmuştur.

I. ULUSLARARASI BÜYÜK TİCARET

Çok iyi bilinir ki, mükemmel derecede duragan bir toplum yoktur ve herkes değişmeyi bilir, ama çok

değişken ritmler içinde. Bir toplumsal grubun nisbi anlamdaki duraganlığı bile, kurumların (dinsel, kültürel, siyasal, ekonomik...) ve değişimleri düzenleyen düzenin (kadınlar, bilgi, haber, mallar, emirler) duraganlığına dayalıdır. Değişimler ne kadar kurala bağlanmışsa ve bu kurallar ne kadar tutarlı bir bütün meydana getiriyorlarsa, duraganlığın bozulması o kadar az tehlikededir. Oysa, her toplumsal grubun varlığı içinde donup kalmaya eğilim gösterdiğini, yani durağanlığını garanti eden ve çeşitli yöntemlerle bozucu unsurları dışlamaya yöneldiğini düşünmek meşrudur. Bunun sonucu olarak, eğer insanlar ilişkiye girmeselerdi, insanlık kuşkusuz değişmeyi tanıyacaktı, ama sonsuz bir yavaşlıkta olarak. Böylece, duraganlığı önleyen yegâne sürekli ve etkin faktör ilişkidir. Savaş yoluyla, fikir aktarımıyla, taklidle veya mübadeleyle. Bana göre, demek ki, insan toplumlarının geleneklerinin temelini oluşturan, uluslararası ilişkilerdir(1).

Kapitalizme geri dönelim. Birleşik ve duragan (söylemek gereksizdir ama bundan, insani düzeyde olduğunu anlamak gerekir) bir siyasal bütün içinde toplumsal bünye, duraganlığı güvence altına alacak çeşitli kuralları insani faaliyetlerin değişik çerçeveleri içinde ortaya çıkartacak zamana sahiptir.

Ekonomik alanda bunun anlamı, ele alınan her toplumda, çalışma hakkında belirli bir kavram ile belirli bir örgütlenmenin olduğu; imal edilen nesnelerin sayı ve niteliklerinin tanımlanmış oldukları; üretimin mübadeleye tabi olan kesrinin aşağı yukarı sabit olduğudur. Kısacası pazar duragandır. Ancak bunun

1 Belirtmek gerekir mi bilmiyorum ama, ben bütünselci felsefelerin hataları içine düşmeyi reddetmekteyim. Max Weber'in son tahlilde, insan toplumlarını açıklamak için ekonominin yerine dinsel sistemleri ikâme etmekten kaçınması gibi, ben de ekonomiyi dış politika ile ikâme etmek istemiyorum. Ancak öyle sanıyorum ki, bu noktadan hareket etmek ve çözümlemenin nereye ulaşacağını görmek hiç de yararsız olmayacaktır.

anlamı, zorunlu olarak sınırlı olduğu değildir. Üretimin % 100'ünün mübadeleye tabi olduğu duragan bir toplum düşünülebilir. Oysa, Batı'nın bin yıldan uzun süredir özelliği önce Avrupa üzerinde, sonra da 16. yüzyıldan itibaren dünya üzerinde bir siyasal düzenin ancak çok küçük bir parçasını oluşturabilmiş olmasıdır. Bu olgu, evrensel tarihte hemen hemen yegânedir (hemen hemen diyorum, çünkü biraz sonra değineceğim Japon paralel örneği vardır). Yani, aynı maddi ve ahlâki uygarlık üzerine dayalı bir toplum asla siyasal birliğe, kısacası imparatorluğa ulaşamamıştır. Bu olgu genel olarak Batı'ya değil, çünkü İskender ve Roma İmparatorlukları vardır, ama feodaliteden türeyen Batı'ya has bir durumdur. Yüzyıllar boyunca (kısaca 5. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar) Batılılar aralarında herhangi bir siyasal birlik olmaksızın, kendi içlerine kapanmış olarak yaşamışlardır; canlanma başladığında, özellik bilinçleri (Verdun Paylaşımı tutanaklarının tanık olduğu üzere ilk önce dil alanında) kesinleşecek ve derinleşecek zamanı bulmuşlardır. O kadar iyi bulmuşlardır ki, iktidarın yeniden uyanışı çok dar alanlarda ve birbirleriyle mücadele halindeki egemen birimlerin arasında olacaktır. Bu arada, bir Batı siyasal düzeni oluşturma konusundaki bütün girişimler başarısızlıkla sonuçlanmışlardır: Germanya İmparatorları, Papalar, Habsburglar, Napoléon, II. Wilhelm, Hitler ve Avrupa Birliği. Eğilimlere göre, bu düzensizlik veya anarşi, nefret veya hayranlık uyandıracaktır. Ama bu durumda şaşılacak bir yan yoktur, çünkü kolaylıkla açıklanabilmektedir. Her siyasal birim aynı anda, hem kendi bağımsızlığını korumaya, hemde dışa doğru yayılmaya yönelmiştir. Oysa, ne zaman bir uluslararası sistem çok sayıda siyasal birimi kapsarsa (Raymond Aron'un homojen çok kutuplu sister. adını verdiği), birimlerden herhangi birinin diğer birimleri yutarak bir İmparatorluk oluşturacak yeterlikte güce ulaşabilmesi

için herhangi bir şans yoktur. Fiili durumda, güçler ilişkisi o düzeydedir ki, tehdid edilen birimlerin koalisyonları her zaman muhteris birimi yenecek kadar güçlü olmuşlardır. Demek ki sistem bağdaşıklıkların kurulması ve yıkılması sayesinde, dengeye doğru eğilimlidir ve bu denge, egemen birimlere bölünmüş halka sistemin sürüp gitmesi anlamına gelmektedir. Bunun, daha o zamanlar Clausewitz'i rahatsız eden, bir istisnası vardır: 17. yüzyılda haritadan gerçekten silinen Polonya. Clausewitz bu durumu açıklamak için, Polonyalıların Avrupalı olmayıp, Batı'da kaybolmuş Tatarlar olduklarını söyleyerek kaçak güreşmiştir. Bu sözleri biraz iyimser yorumlayıp, bağımsızlığın seçkinlerin iç çatışmaları aşabilmede en az düzeyde arzu ve yetenek göstermelerine bağlı olduğunu söyleyelim. Böylesine bir sistem; kendini belirleyen iç savaşlar eğer onu intihara sürüklemiyorsa; rol arkadaşı-rakiplerin karşılıklı tükenmeleri nedeniyle, cüretkâr yabancılara karşı kendini savunabilmesi bakımından evrenseldir. Peloponez savaşları Makedonyalıların yolunu açmış; Avrupa'daki savaşlar ise ne Moğollara, ne Türklere, ne de şimdiye kadar Ruslara yaramıştır.

Siyasetin, ekonomi üzerindeki bu konumunun sonuçları aşikârdır, çünkü siyasal düzenin yokluğu her türden ekonomik düzeni yasaklamaktadır. Gerçekten de, uluslararası piyasa zorunlu olarak anarşiktir ve yalnızca saf ekonomik mekanizmalar aracılığıyla bazen düzenlenebilmektedir (örneğin, 1914'e kadar ödemeler dengesi gibi). Uluslararası mübadeleler etkinlik yasasıyla düzenlenmektedirler. Bir sektördeki en güçlü, diğerlerine galebe çalmaktadır (bu konuda Ricardo'nun mukayeseli maliyetler yasasına bkz.)

Daha önce de işaret ettiğim gibi, ekonomik faaliyetlerin özelliği, kendiliklerinden içsel bir şekilde durabilmeyi tanımamalarıdır. Uluslararası ilişkilerde de hiçbir içsel durdurucu eğilim yoktur. Bu da bana, 11.

yüzyıldan günümüze kadar, uluslararası büyük ticaretin bütün ekonomik faaliyetlere egemen olmasını ve ekonomik ritmlerin başlıca düzenleyicisini meydana getirmesini açıklayıcı nitelikte gözükmektedir. Bu konuda 20. yüzyıl özellikle aydınlatıcıdır. Yöneticiler, büyük 1929 buhranından çıkabilmek için, uluslararası mübadeleyi engelleyecek sonuçları olan bir dizi önlem almışlardır. Bunun sonucu da, buhranın savaşa kadar sürmesi olmuştur. 1945'te buhranın anısı ve Keynes'in "Genel Teorisi" (nihayet siyaset adamlarına ulaşmayı başarabilmişti) yöneticileri, hem tam istihdamın sağlanması, hem de buhran devrelerine egemen olunabilmesi için ekonomiye müdahale etmeye itmiştir. Bu amaçlar yirmi yıl süreyle az çok gerçekleşmişlerdir. Ama, genel şaşkınlığa rağmen, Adam Smith'in "görünmez el"inde olduğu gibi, karşılıksız bir bağış olarak bundan da fazlası elde edilmiştir: Milli gelirin hızlı bir artışı ve uluslararası mübadelede kitlesel bir büyüme. Eğer benim inandığım gibi olguların sırası değiştirilirse ve Batı ekonomisinin 1945'ten 1960'a kadarki başarısı uluslararası mübadelenin genişlemesine bağlanırsa, şaşkınlık ve mucize ortadan kalkacaktır: Marshall Planı, Ortak Pazarın kurulması ve Amerikan pazarının dışa karşı liberalleştirilmesi sayesinde, dış ticaretin siyasal engelleri ortadan kalkmış ve bir cins ekonomik patlamaya yol açmıştır. Bu oluşumun diğer görünümleri ise neden olmayıp sonuçturlar.

Oysa, uluslararası ticaret devamlı ve eğilim olarak belirsiz bir gelişmeye ancak, siyasal egemen birimlerin homojen bir kültürel alanda birarada yaşamaları halinde tanık olabilir. Bu sonuncu nokta, birinci dereceden öneme sahiptir: mübadele ancak homojen bir kültürel alanda kesin bir büyüklüğe sahip olabilir. Bu alanların sınırında mübadele yalnızca bazı lüks maddeden (mücevher, değerli kumaşlar nadir hayvanlar, fildişi...) ibaret olarak kalır. Bu nedenden ötürü de, bu

marjinal değişimler her zaman marjinal gruplarına bırakılmışlardır: Fenikeliler, Kızıldeniz kıyısındaki Mısır limanları, İpek yolunun vahası olan Palmira, macera-perestler (16. yüzyıldan itibarenki bütün Avrupa sömürgecilik hareketlerinin başlıca unsuru), sömürge ticarethaneleri, ticaret ortaklıkları... Bütün bu olgular bir ekonomik sistemin tomurcuklanmaları, yapraklanmalarıdır ama, onun temelini oluşturmamaktadırlar. Bu durum, bazı kuramcıların kapitalizmin temelini yerleştirdikleri sömürgeciliği gerçek yerine oturtmaya izin vermektedir. Amerika'nın ve değerli madenlerinin keşfi, ekonomik faaliyete bir kamçı darbesi olmuştur ama özellikle de İspanya'yı temellerine varıncaya kadar çökertmiştir. Tamamlayıcı bir kanıt, Eski Yunan, Roma, Arap, Moğol ve Türk fetihlerinden verilebilir. Bunlar muazzam miktarlarda değerli maden ve parayı hazinelerine almışlar, önemli ekonomik faaliyetleri belirlemişler, bu arada başkentlerinin ekonomilerini iflas ettirmişler, ama Batı kapitalizmine yönelememişlerdir. Batı sömürgciliğinin değişik dalgalarının kapitalizmin ortaya çıkmasındaki belirleyici rolü bir efsanedir. Bu efsane Batı'da neolitik çağın özlemi ve iyi ruhlara bağlı bir yanlış bilinç tarafından beslenmektedir; diğer yandan kendi yetersizliklerini başkalarının üzerine atmak, rahatlatıcı ve kolay bir yoldur.

Bütün bunlar temelde aşikârdır. Tıpkı, iki insanın ancak aynı dili konuştuklarında anlaşabilecekleri gibi, iki ekonomik sistem de ancak aynı kurallar üzerine temellenirlerse ilişkide bulunabilirler. Tersi durumda, ya hiç değişim yoktur, ya da zayıfın güçlü tarafından yok edilmesi vardır. Fiili olarak sömürgeciliğin önemi, yalnızca kapitalist sistemin mekânsal genişlemesine yol açmasındadır. Birleşik Amerika, Güney Afrika, Avustralya... kısacası bütün yerleşme kolonileri denilen yerler.

Bunların sonucu olarak, Batı'da ekonomik faali-

yetlerin genişlemelerinin nihai açıklaması, mekânsal homojenlik ile bu mekânı paylaşan siyasal birimlerin çokluğu arasındaki açılımdır. **Kapitalizmin genişlemesinin kökenleri ve varoluş nedeni işte bu siyasal anarşiden kaynaklanmaktadır.** Uluslararası ticaret üzerindeki etkileri bir yana, bu durum ekonomiye daha başka yollardan da etki etmektedir. Önce, devlet ekonomiye ancak onu teşvik etmek amacıyla müdahele edebilir. Başlangıçtan itibaren, aşağı Orta Çağ'da kentlerin gelişmesi ve burjuvaların artan etkileri, onların zinde güçlerinin krallar tarafından büyük senyörlere karşı kullanılmasıyla açıklanabilir. Kalabalık ve sürekli ordular olmaksızın, yani para olmaksızın, krallar bu büyük senyörleri yenemezlerdi. Demek ki, feodal düzenden miras kalan iç anarşi kapitalist gelişmelerin motoru olmuştur. Aynı şekilde uluslararası sahnede bu sahnedeki ağırlıkları büyük ölçüde ekonomik kaynaklarına bağımlı olan egemen siyasal birimler, siyasal önemlerinin ekonomik önemlerinin fonksiyonunda dalgalandığını görmekteydiler. Devletin, ekonomik faaliyetlere, önlenemez nitelikteki müdahaleleri böylece, refahın maddi temellerini (yollar, limanlar, köprüler...) sağlamakla veya kuramsal temeller kurmakla (sağlam para, pazar harçlarının veya iç gümrüklerin kaldırılması) yetinmelerine göre ve ülkeyi aşırı vergilerle ezmemelerine veya kendini ekonomik ajanların yerine ikâme edip etmemelerine göre: mutlu veya mutsuz sonuçlar doğurmuşlardır; kollektivizm ve devletçilik yalnızca okul çocukları için yazılan ders kitaplarında başarı olarak ortaya çıkmaktadır (bu kitapların colbertizm için sürekli olarak lehte yargılar taşımalarına dikkat ediniz.)

Uluslararası ilişkiler yalnızca güç ve savunma diyalektiğinin ekonomik yansımaları aracılığıyla rol oynamamış, ama aynı zamanda çok daha geniş ve ince bir ölçekte rekabet yoluyla etki etmiştir. Aynı kültürel

bütün içindeki toplumların çok sayıda olmaları, bunların hepsinin bu bütünün onlara arzettiği olanaklar için yarışmalarına yol açmıştır. Öne çıkma arzusu veya diğerlerine yetişme duygusu rekabete dayalı bir sistemin tercihlerinde daha az duragan ve gerçekleştirdiği şeylerde de daha çeşitli olması sonucunu doğurmuştur. Bu çizgi, Batı sanatında düşüncesinde ve biliminde çarpıcı düzeydedir -bu noktaya geri geleceğim-. Bu konum ekonomi açısından yalnızca güdüleyici bir role sahip olmuştur. 11. yüzyıldan itibaren her dönemde, hiç değilse zenginliğin en yükseğe ulaştığı yerlerden biri (Flandre, Kuzey İtalya, Hollanda, Fransa, İngiltere...) diğerleri için başvuru noktası olma görevini yapmış ve diğerlerini de, hiç değilse kendisiyle eşitlenme konusunda, kendi kaynaklarını zorlamaya itmiştir.

II. EKONOMİNİN ÖZERKLİĞİ

Dış pazarın açılmasının kapitalist genişlemeyi güvence altına almak için yeterli olmuş olduğuna emin değilim. Her ülkenin içindeki siyasal iktidarın sınırlanmasının da buna ek olarak yardıma gelmiş olması gerekir. Bu nedenlerle, Batı'nın siyasal çoğulculuğa sahip olmasının mantığı karmaşıktır. Bunların ayrıntıda çözümlemek beni söylevimden uzaklaştırır. Ben burada tarihsel bir mucize görme eğilimindeyim. Demek istediğim, çok az olasılığı olan tarihsel bir olayın ortaya çıkmış olmasıdır. Açıklamaları hangi noktada araştırmak gerektiğini işaret etmek için, bir cümle söyleyelim: yukarıda işaret ettiğim üzere, her iktidar mutlağa yönelir; eğer mutlak değilse, demek ki etkin sınırlandırmalar rollerini oynamaktadırlar. Batı'da birçok sınırlandırmayı algılamak mümkündür: önce Kilise, uluslarüstü statüsüyle, bu kuruluş devlet tarafından özümlenemez. (**Investiture** kavgasında İmpratorların

bozgununu hatırlayınız); sonra, feodaliteden türeyen ve devlet hizmetinin içine alınamayan seçkinler, kökenlerini işaret ettiğim kentler ve burjuvazi; nihayet yerel güçlere karşı olduklarından, devlete karşı çok daha özerk köy cemaatleri. Söylemek gereksizdir ki, merkezi iktidarı ellerinde tutanlar, bu sınırlandırmaları aşındırmaya aralıksız olarak yönelmişlerdir. Ama bunu hiçbir zaman başaramamışlardır. Bunun da nedeni, bana uluslararası sisteme bağlı olarak görünmektedir: iktidarın dışa doğru sınırlanması ve dış bir saldırının sürekli tehditi (çok kutuplu bir sistemin iki karakteri) iktidarın içe doğru da sınırlanması ve özerk karar merkezlerine dayanarak yönetmek zorunda kalınmasına yol açmıştır. Bunlara, rekabetin rolünü ve enerjilerle ihtirasların dış dünya tarafında sunulan amaçlara yönelmesi de eklenebilir. Bu alada, 17. yüzyılın sonundan itibarenki İngiliz modelinin Avrupa'nın siyasal kaderi üzerideki rolü, bana belirleyici görünmektedir.

Bu özgün durum, doğrudan ekonomik faaliyet üzerine yansımıştır; onun devlet tarafından yutulmasını engelleyerek; müteşebbisler teşebbüste bulunmak için çok büyük bir alandan yararlanmışlar ve koşullar izin verdiğinde de bunlar, kendilerine uygun önlemler alması konusunda devlete baskı yapabilmişlerdir. Tersini, uç bir önermeyle formüle edebilmek için diyebilirim ki; siyasal özgürlükler Batı'nın ekonomik refahının temellerini atmışladır. Eğer bu nokta üzerinde iyice düşünülürse ve eğer çağdaş devletlerin ekonomiye müdahalelerinin yalnızca ekonomi-dışı mazeretleri (ama toplumsal, siyasal, ideolojik) olduğu kabul edilirse, bu önerme paradoksal yönünü kaybedecek ve bir gerçek olarak ortaya çıkacaktır. Ekonomik gelişme ancak bütün kâr olanaklarının algılanması ve kullanılması halinde mümkündür; bu ise ancak kâra yönelmiş insanların serbestçe faaliyet göstermelerine izin verilmesi halinde mümkündür. Oysa, hangi nitelikte olursa

olsun, bir devletin bu özgürlüğü kendiliğinden tanıyabileceğini düşünmek mümkün değildir. Fiili durumda, birçok neden arasında iki tanesi bana belirleyici olarak gözükmektedir. Bunlardan birincisi, daha önce de işaret ettiğim gibi, her siyasal iktidarın kendi dışında kalan herşeyi azaltma, ufalama eğiliminde olması ve bu amacına ulaşamaması için güçlü engellerin varlığının şart olmasıdır. İkincisi ise, ekonomik güçlerin serbestçe hareket etmelerinin toplumsal dokuda önemli bozulmalara yol açıcı nitelikte olmasıdır. Bu bozulmaların konumlarının ve yaşama biçimlerinin, tehdid edilen gruplarda şiddetli tepkilere yol açmamaları mümkün değildir. Kapitalizm, her siyasal iktidarın çekindiği ve egemen olmaya çalıştığı bir kopuşu kaynatan kazandır. Başka bir ifade ile, bir sistem tarafından ekonomik faaliyetlere tanınan özgürlüğün derecesi siyasal iktidara konulan sınıra bağımlıdır. Devlet ekonomiye ne kadar az müdahale ederse ve büyümenin yol açtığı çalkantılara ne kadar fazla hoşgörü gösterirse (gerektiğinde müteşebbislerin yanında yer alıp, duruma karşı çıkanlara tavır koyarak) ekonomi o kadar gelişme gösterecektir.

Kısalıklarına rağmen bu çözümlemelerin, neden kapitalizmin belirleyici adımının İngiltere'de atıldığını anlamaya izin verdiklerini düşünüyorum. Eğer bütün Batı'nın siyasal yapısı ekonomik gelişmeye aykın idiyse de, bu durum siyasal iktidarın en fazla sınırlandığı ve bu nedenle de sivil topluma hoşgörü gösterilen ülkelerde daha bariz olmuştur. Bana kalırsa, tarihsel olduğu kadar coğrafi nedenlerden ötürü, İngiltere kendini bu durumun içinde bulmuştur. Norman fethi, İngiltere'ye merkezi iktidar tarafından sınırlanan bir siyasal düzen kabul ettirmiştir. Feodal düzen, tüm saflığı içinde gerçekleştirilmiştir. Bir sistemin ihraç edilmesi halinde sıklıkla olduğu gibi (feodalite aynı şekilde ve aynı nedenlerden ötürü Sicilya ve Filistin'de de saf

olmuştur). Üstelik, 1688'e kadar yüzyıllar boyunca iktidar toplumsal elitlerin gücünü kırmada her zaman yetersiz kalmıştır. Bu elitler ise maksimum serbestlik içinde, ama merkezi bir iktidarın gerekliliğini ve varlığını asla tartışma konusu yapmaksızın, kendilerini geliştirebilmişlerdir. Yani, özgürlükler anarşiye kaymaksızın güvence altındadırlar ki, bu da herhalde uygar bir devletin en iyi tanımıdır. Adasallık ülkeyi her türlü yeni istilaya karşı güvenceye alarak ve ona uluslararası oyuna en az katılmasını (bu maliyet şahane **justum equilibrium** ilkesi gereğince kıtadaki rekabetleri kendi lehlerine çevirebilen yönetici elitlerin becerileri sayesinde daha da azalmıştır) sağlayarak rolünü oynamıştır. Bu durumun tek istisnası yüz yıl savaşları dönemidir ki, zaten bu dönem aynı zamanda bir ekonomik bunalım çağı olmuştur.

Okuyucu, denediğim açıklama karşısında şaşkına dönme tehlikesiyle karşı karşıyadır ve eğer söylenenlere katılmıyorsa, bunu yorum hatasına verebilir. Ancak, karşılaştırmalı tarih benim değirmenime su taşımakta ve durumu güçlendirmektedir. İki iddianın, yani kapitalizmin genişlemesinin derindeki nedenlerinin, bir yandan aynı kültürel bütün içinde çok sayıda siyasal birimin birarada yaşamaları; diğer yandan da ekonomiyi serbestleştirenin siyasal çoğulculuk olduğunu kanıtlamak için, yalnızca üç örnek vereceğim: Bizans, İmparatorluk Çin'i ve Meiji öncesi Japonya.

III. SAĞLAMA

7. yüzyıldan 11. yüzyılın sonuna kadar **Bizans**, devletin yönettiği bir ekonominin iyi bir örneğidir. Bu ekonomi İstanbul valisinin **(eparchus)** şahsında tamamen devlet tekelindedir. **Eparchus** herşeyi doğrudan denetlemekte ve emri altında tutmaktadır: üretim, satış, bazı mali ve hukuki mesleklerin (bankacı, sarraf,

noter, avukat) icrasını, imalat atelyelerini, satış dükkânlarını ve pazarlarını (zenaatkâr ve dükkâncılar, birer yönetim kurulu tarafından idare edilen ve **eparchus** tarafından sıkı bir şekilde denetlenen loncalar halinde biraraya toplanmışlardır). **Eparchus** tüzüklerin tam olarak uygulanmasını gözetmekte ve kural dışına çıkanları cezalandırma yetkisine sahip olmaktadır. Nihayet ticari kârların sınırlanmasını, spekülasyonun önlenmesini arızi kârların yasaklanmasını ve kâr birikiminin engellenmesini de sağlamaya çalışmaktadır.

Bütün bu kısıtlayıcı düzenlemeler, ilke olarak yalnızca İstanbul'da geçerlidir, fakat kentin imparatorluk içindeki ağırlığından ötürü, uygulamada **eparchus**'un yetkilerinin coğrafi sınırları bulunmamaktadır. Hepsi bundan ibaret de değildir; devlet yalnızca denetleyip, kurala bağlamakla yetinmemekte; tekelleri aracılığıyla ekonomik hareketin bütün kademelerine müdahale etmektedir. Hayati endüstrilerin birçoğunda, örneğin ekmek gibi, devlet tekeli vardır. Devlet lüks maddelerin ithal tekeline sahiptir (Çin ipeklisi, Hint baharatları, Arabistan kokuları, Kafkasya köleleri). Adlarına ticaretçi denilen devlet görevlileri, bu alış verişleri yapmakla görevlidirler. İmparatorluğun en büyük pazarları olan İstanbul, Antakya, İskenderiye (Arap fethinden önce) devlet tarafından yönetilmektedirler. Örneğin devletin bizzat kendisi üreticidir. Örneğin, büyük sarayın hareminde ipek dokuma atelyeleri vardır. Sonuç olarak, devlet bütün ekonomik hayata egemendir: düzenlemekte, imal etmekte, satın almakta, satmakta, kendine tekel alanları ayırmakta, özel işletmeleri denetlemekte, kalite, miktar, fiyat ve ücreti saptamaktadır...

Bu istilacı tavrın nedeni nedir? Aşağı İmparatorluğun mirasından söz etmek yeterli olmaz, çünkü bu mirasın neden kabul edildiğini açıklamak gerekir. Bu durumun ilk nedeni çok basit olarak, toplumsal faali-

yetleri yutmaya yönelmiş güçlü ve merkezi bir devletin varlığıdır. Bizans örneğinde bu eğilim, İstanbul'un iaşe edilmesi zorunluğu ve halkın sakin durabilmesi için onlara minimum düzeyde bir faaliyet sağlanması zorunluğu ile güçlenmiştir. Bunlara, bir de ahlâki unsur eklenmekteydi: **Tüccarların utanmazlığını** frenlemek. Bir olay ticari faaliyetlerin ne denli küçümsendiklerini oldukça iyi resmetmektedir. İmparatoriçe Teodora bir gemi donatmış ve mal yükletmişti. İmparator Teofil (829-842) bu gemiyi yüküyle beraber yaktırdı, çünkü bu bir imparatoriçeye yakışmazdı.

Böylesine bir örgütlenme güçlü bir merkezi iktidara dayanmaktadır. Oysa, bu merkez Komnenos hanedanından itibaren (11.yüzyıl sonu) çökmüştür. Bu durumda tekeller hemen yok olmuş ve serbest bir piyasa oluşmuştur. **Fakat** bu serbestleşme Bizanslı müteşebbislere yaramamış, kaymağı daha dinamik unsurlar olan yabancılar, İtalyan Cumhuriyetlerinin tüccarları yemişlerdir. Bu tüccarlar, İstanbul'da sürekli oturma izni ve ticari ayrıcalıklar elde etmişlerdir. Bu evrim ilginçtir, çünkü ekonomik faaliyetin serbestleşmesi için bir siyasal iktidarın zayıf olması değil, fakat liberal olması gerektiğini göstermektedir. Siyasal hareket, Bizans'ı tekelden çözülmeye götürmüştür, çoğulculuğua değil.

İmparatorluk Çin'inin iktisat tarihi, tezlerimi çarpıcı bir şekilde teyid etmektedir(2). Çin sistemi bir okumuş-memurlar sınıfının yardımıyla Devletin toplumsal sistem üzerindeki egemenliğine dayanmaktadır. Daha önce de işaret ettiğim gibi, en ayırıcı nitelikteki özellik, yönetim merkezleri olan kentlerin hiçbir özerkliğe sahip olmamalarıdır. Ticari faaliyetin serbestçe işlemesi memurların sürekli meslek dışı bırakma tehdid-

2 Etinne Balasz'ın güzel kitabından yararlanıyorum; **La Bureaucratie Celeste,** Paris, Gallimard, 1968.

leri ve devletin keyfi müdahaleleriyle engellenmiştir. Oysa, Çin'de iş hayatına atılmaya hazır ve yetenekli kişiler varolmuşlardır; bu ülkede aynı şekilde endüstriyel bir değişmeye yol açabileeek yeterlikte teknik ve bilimsel bir merak da varolmuştur. Nihayet, oldukça önemli bir sermaye birikimi de vardır. Bunların ışığında, hemen ortaya çıkan hipotez, merkezi bürokratik iktidarın ortadan kalkmasıyla; yani Çin mekânının örgütlemesinin ışığında, yerel farklılıkların zaferi halinde, hemen ekonomik faaliyetlerde bir gelişme olacaktır. İktisat tarihi bu hipotezi tamamen teyid etmektedir. Çin'in siyasal olarak bölündüğü her seferinde, kapitalizm kabuğundan sıyrılmıştır. Bu olgu, Balazs tarafından incelenen dönemde çok açıktır: T'ang'lar döneminin sonu ve özellikle de Song'lar dönemi (8. yüzyılın ikinci yarısı-13. yüzyıl). Daha uzak geçmişte de aynı evrimi bulmak mümkündür: savaşçı krallıklar çığı denilen bu dönemde (M.Ö. 453-221) büyük bir olasılıkla bütün Çin tarihinin en zengin ve parlak dönemi yaşanmıştır; üç krallık çağı (220-280) ve nihayet altı hanedan dönemi (316-580) ki bu dönemde Çin Kuzeyin barbar krallıklarıyla, Güneyin ulusal hanedanları arasında parçalanmış durumdadır. Ancak, bu uygun dönemlerde bile, ticari faaliyetler her krallıkta yaşamaya devam etmekte olan bürokrasiler tarafından çeşitli düzeylerde engellenmişlerdir. Böylece benim tezim de tamamen doğrulanmışa ve sağlamaları yapılmışa benzemektedir: kapitalizmin doğması ve gelişebilmesi, bir kültürel alanın çok sayıda siyasal birime ayrılmasını gerektirmektedir; kapitalizmin başarıya ulaşabilmesi için de, herbirinin içindeki siyasal egemenliğin sınırlanmış olması gerekmektedir.

Japon örneği ise, çarpıcı ek bir kanıt sağlamaktadır.

Japonya tarihe, M.S. 6. yüzyılda Çin'le girişilen iliş-

kinin yol açtığı siyasal bunalımla girmiştir(3). Bağımsızlıklarını idame ettirebilmek için, Japon seçkinleri bu duruma çok özel nitelikte bir merkezi iktidar oluşturarak cevap vermişlerdir. Devlet, eyaletlerdeki özel iktidarları ile Saraydaki birliği birleştiren, küçük bir azınlığın ellerindedir. Bu duruma bağlı olarak, hem merkezkaç, hem de merkezi güçlerin yani iki siyasal sistemin, biri bölgesel, diğeri merkezi iki sistemin ilginç bir alaşımı ortaya çıkmıştır. Sistemin mihenk taşı ise İmparator veya **Tenno**'dur.

Bu makamda bulunan kimsenin hiçbir gücü yoktur ama, kültürel birliğin sembolünü temsil etmektedir.

Bu özgün örgütlenme, çok sayıda engele rağmen yüzyıllar boyunca korunmuştur: birliğin güçsüz simgesinin sürekliliği, artan kültürel birlik (Çin'in, daha sonra da 16. yüzyıldan sonra Batı'nın tersine) ve iktidarın rakip yerel güçler arasında parçalanması. Bu durum çarpıcı bir şekilde Batı'nın uluslararası sistemini hatırlatmaktadır. Michel Vié bunu mükemmel bir şekilde ortaya koymuştur: "Bağımsız yerel prensliklerin uç uca birbirlerine değdikleri bir ülke olan Japonya, uluslararası bir toplum meydana getirmekteydi ki, bu toplumda muzaffer bir koalisyon kendine yararlı bir **statu quo**'yu muhafaza etmekteydi. Devlet ise birlikten uzak kalmıştır"(4) "Tokugava Japonya'sı içsel olarak uluslararası bir ortam olmaktan vazgeçmemiştir"(5). Meiji reformları bu şemaya özlü değişiklikler getirememiştir: güçsüz imparator; bir seçkinler grubu tarafında kullanılan iktidar, toplumsal çoğulculuk ve çeşitli çatışmalar, bir kültürel birliğin devam ettirilmesi ulusal ba-

3 Michel Vié'nin, **Histoire du Japon,** Paris, P.U.F., 1969 adlı kitabını kullanıyorum. Bu kitap, çok küçük hacmine rağmen, bir netlik ve akıllılık şaheseridir.
4 Vié, **op. cit.**, s. 96-97.
5 **İbid.**, s. 109.

ğımsızlık konusunda sınır tanımayan bir irade. Sonuç olarak, zayıf bir devlet kuruluşu, ama dış meydan okumalara cevap verecek düzeyde uyanık.

Bu siyasal yapı, hemen hemen başlangıçtan itibaren gelişmekte olan pazarlara sahip bir ekonominin oluşmasına neden olmuştur. 8. yüzyılda saray, artığın, başkentteki inşaatlar ve aristokrasinin beslenmesi için harcanmasından ötürü, pazarın itici gücüdür. 11. ve 12. yüzyıllarda yerel pazarlar artmaktadır, bölgelerarası bir ticaret belirmekte ve tüccar-zenaatkâr birlikleri Kyoto, Nara, Hakata ve Naniva'da ortaya çıkmaktadırlar (sonuncu iki kentte ortaya çıkmalarının nedeni, buraların Çinli tüccarların Japonya'ya varşı noktaları olmalarıdır). Japon Orta Çağı (12. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar olan dönemi ifade eder) yerel savaşçı güçlerin yükselişiyle nitelenmektedir. Yani, bu dönem merkezkaç hareketlerin arttığı ve aristokrasinin genişlediği dönemdir. Bunun ekonomik sonuçları açıktır: Bu döneme ilişkin olarak Çin'e doğru bir ticari genişleme ve özerk büyük limanların doğuşu kaydedilmektedir. Hakata, Hyogo ve özellikle Sakai, Pazar ekonomisi etkisini yapmaktadır. Bu durum, eyaletlerin merkeze mali transferleri nedeniyle güdülenmekte ve manastırlarda **shoen**'lerin (soylu toprakları) meydana getirdikleri vergi toplama ve tüketim merkezleri de bu oluşuma katkıda bulunmaktadırlar. Mübadeleler, kentlerden ve merkezlerden kırlara dönüş yapmaktadırlar: özellikle 1300'lerden itibaren, köy ekonomisi dışa açılmakta ve köylüler pazarda taraflardan biri haline gelmektedirler. Bu hareketin sonucu olarak, giderek uzmanlaşmakta olan bir tüccar ve zenaatkâr nüfusu kentlerin çekirdeğini meydana getirmekte ve kendilerini özel kurumlarla donatmaktadırlar (**toya**'lar ve **za**'lar). Ancak, yalnızca Sakai kenti mutlak özerkliğe ulaşabilmiştir. Diğerlerinde, Kyoto, Nara, Hakata ve Hyogo da tüccarlar, polis yetkisine ancak kendi mahalleleri

içinde sahip olabilmişlerdir. 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dallanmış budaklanmış bir kentler ve yollar ağı oluşmuştur. Bu ağ, özellikle merkezi Japonya'da (Kansai) yoğun olmuştur. Ekonominin genişlemesi, yerel güçler arasındaki savaş tarafından güdülenmiştir. Çünkü, bu savaşlar eski seçkinleri yok etmekte, toplumsal mobiliteyi teşvik etmekte ve vergi toplamalarını azaltmaktaydı.

1560'la 1615 arasında bir siyasal alt-üst oluş meydana gelmiş, bir merkezi iktidar ortaya çıkmıştır. Ama, bu durumda da seçkinlerin geleneksel çoğulculuğu yok edilememiştir. Bazı güçlü kişiler, Oda Nobunaga (1534-1582), Toyotomi Hideyoşi (1536-1598) ve Tokugava Jeyasu (1542-1636) savaş yoluyla şogunluk rejimini kurmuşlar ve 1871'e kadar sürecek olan Edo dönemini açmışlardır. Bu adamlar, savaş faaliyetlerini finanse edebilmek için, canlı bir ticari faaliyete muhtaç bulunmaktaydılar. Bunların bu amaca ulaşmak için, ekonomi yasalarının yeteri kadar farkına vararak, ekonomiyi boğmak yerine, onu serbestleştirmeleri dikkat çekicidir: bu adamlar büyük ticareti teşvik etmişler, pazarları serbestleştirmişler, pazar harçlarını kaldırmışlar, yolları onartmışlar, para reformu yapmışlardır. Bu davranışlarının sonuçları çarpıcıdır: uluslararası mübadele yoğunlaşmış, pazar ekonomisi yayılmıştır. Dönemin sonunda, yalnızca bir tek örnek verirsek, toplam tarımsal üretimin % 30-40'ı ticarileşmiştir. Yeni kapitalist kategoriler ortaya çıkmaktadır: dönemin başında, büyük ordu tüccarları, savaştan yararlanmışlardır; 17. yüzyılda tüccar-bankacılar Osaka'ya sağlam bir şekilde yerleşmişlerdir, toptancı silah ve ticaret dükkânları artmaktadır, Mitsui'ler ve Sumito'lar daha 1680'lerde bugünkü yerlerindedir; 18. yüzyılda çok sayıda tekel halinde şirket ortaya çıkmıştır, nihayet, 1800'lerden itibaren büyük kentlerin çevresinde ve kırlarda tüccarlar ve müteşebbis-tüccarlar çoğalmak-

tadırlar. Ekonomik patlama, 17. yüzyılın nüfus patlamasıyla desteklenmiştir. Bu nüfus patlaması savaşların sona ermesine bağlı olarak ortaya çıkmıştır ve tarımsal dönüşümün ürünü olarak da gözükmektedir (bu tarımsal dönüşüm: işlenen alanı setleme, kanallar ve drenaj yoluyla tarım alanının iki katına çıkartılması etkin bir alet sisteminin yaygınlaşması, gübre kullanımı, çeltik ayıklamak için tahtadan bir tarak geliştirilmesi, endüstriyel bitki tarımının artması –ki bunlar kâr ve para kaynağıdır– ortaya çıkmıştır. Yalnızca ilki devlet tarafından yaptırılan bu gelişmeler, özel teşebbüs ve özel yatırımların eseri olmuştur). Nüfus büyük bir olasılıkla üç katına çıkmıştır. 18. yüzyılda da bir sınıra ulaşmıştır: kıtlık ve açlıklar, halkı çocuklarını öldürme yoluyla doğurganlığını sınırlandırmaya itmiştir(6).

Bu ekonomik gelişmenin iki sınırı olmuştur: kamu ayrıcalıklarının sığınağı altında çalışma alışkanlığı ve askeri seçkinler tarafından tekelleştirilmiş olan kamu görevlerine girememe (bunun sonucu, tüccar mallarının müsadere edilmesi riskinin sürekliliği). Bu noktada şu soru ortaya çıkmaktadır: Acaba Japonya Batı'ya açılmadan önce, endüstriyel dönüşümü icat edecek durumda mıydı? Kesindir ki, Meiji bir mucize değil bir sonuçtur: gelişmiş bir tarım, bir pazar ekonomisi, özel sermayeler, etkin ve uzman bir müteşebbisler sınıfı, yüksek bir eğitim düzeyi, açık ve dinamik bir seçkinler topluluğu. Herşey, endüstriyel çağa geçişi hemen hemen doğal hale getirmek üzere katkıda bulunuyordu. Ancak, iki noktadan ötürü Batı'yla ilişkinin gereksiz, hiç değilse yararsız olduğu düşüncesinden kuşku duymaktayım. Önce, Japon ekonomisinin maddi temellerinin darlığını hesaba katmak gerekmektedir: denizlerin

6 Akira Hayami, "Aspects Demographiques d'un village Japonais, 1671-1871", **Annales E.S.C.**, 24 (1969), no. 3, s. 617-537.

ötesine askeri bir yayılma olmaksızın (bunu belki gene de yaparlardı) hammadde ve enerji ihtiyaçlarını karşılamak için Japonya'nın hangi doğal kaynaklara başvurabileceğini ve bir Japon endüstrisinin nasıl kurulabileceğini sormak gerekir. Diğer yandan, dünya pazarlarına adım atabilmek için, Batı'yla ilişki vazgeçilmez bir olanak meydana getirmiştir. Japonya'ya özgü ikinci bir özellik, bana daha da belirleyici gözükmektedir: ekonomik faaliyet, ona yalnızca zayıf engeller çıkartan bir toplumsal sistemin içinde gelişmiştir; ama Japonya da hiçbir zaman Batı'da olduğu gibi **ekonomi üzerinde sabitleşme** kaydedilmemiştir. Orta Çağın ekonomik yayılmasıyla belirlenen toplumsal mobilite, kapitalist burjuvaziyi zirveye çıkartamamış ama, **bushi** yani savaşçı bu noktaya ulaşmıştır. Japonya'da toplumsal ideali simgeleyen savaşçıdır. Bu, muhterislerin taklitlerine açık tek modeldir. Japon değerler sisteminde, askeri ve aristokratik değerler, ekonomik değerlerin çok çok önünde gelmektedirler. **Bushi**'ler Edo döneminden itibaren, Batı'dan sızan her yeni teknik konusunda derin bir merak göstermişlerdir; ama bu merak daha o haliyle milliyetçilik adını alabilecek bir ulusal iftihar duygusunun hizmetine verilmiştir, ekonominin değil.

Sonuç olarak, Batı özgünlüklerini araştırırken, Batı değerler sisteminin hangi ölçüde ekonomik değerler lehine rol oynadığını hesaba katmak gerekmektedir. Neden böylesine muazzam bir değer aktarımı onlara doğru olmuştur?

AYIRIM 3

MÜTEŞEBBİSİN VE TEKNOLOĞUN OLUŞUMU

11. yüzyılda ortaya çıktığı biçimiyle, burjuva henüz bir müteşebbis değildir: değişimleri örgütlemekle, onları artırmakla yetinmektedir: kârı ise bu hizmetine karşılık ona ödenen fiyatlardan ibaret kalmaktadır. Değişime tabi olan malların üretimine müdahale ettiği andan itibaren müteşebbis haline gelmiştir. Demek ki, modern kapitalizmin ilk kişisi tüccar-müteşebbis'tir (12.-13. yüzyıllardan itibaren belirmeye başlamıştır). Bu kişi, hammadde sağlamakta (herşeyden önce dokuma hammaddesi, yani yün, keten, biraz da Doğu Akdeniz havzasında üretilen pamuk) bunları zenaatkârlara işletmekte (uygulamada bunların hemen hepsi köylüdür, bunun nedeni yalnızca kuramcıların hayalinde bir engel olan loncalara girmemek içindir), sonra da bunların ticarileştirilmelerini üstlenmektedir. Ekonominin akılcılaştırılmasının üçüncü aşaması, 18. yüzyılda bu aklileşme, işbölümüne ve teknolojik araştırmaya yöneldiğinde başlamıştır (önce manüfaktür, sonra fabrika). Ne kırsal zenaatların örgütlenmesi, ne manüfaktür, ne de teknik gelişme birincil olgulardır: bunlar endüstriyel zihniyetten zorunlu olarak kaynaklanan ekonomik faaliyet biçimleridir. Endüstriyel zih-

niyet ise, en genel haliyle, akılcı düşüncenin ekonomi alanına uygulanması olarak tanımlanabilir. Bundan çıkan sonuç, her akılcı düşünce veya faaliyetin endüstriyel sistemin belirlenmesine katkıda bulunabileceğidir. Ekonominin bizatihi bir amaç olarak görülmemesi halinde bile bunların ekonomiye uygulanmasıyla endüstriyel sistem ortaya çıkabilir.

Max Weber'in izinden giderek, rahiplerin rolünü yalnızca Batı'da değil, aynı zamanda Tibet, Japonya ve Çin'de de ortaya koymak mümkündür. Güçlü bir şekilde yapılanmış cemaatlerin yönetecek bir mal varlıklarının olduğu veya yalnızca geçimliklerini sağlamak zorunda oldukları her yerde. İşte karakteristik bir alıntı:

> *"O dönemde rahip akılcı tarzda yaşayan, metodlu çalışan ve akılcı araçlarla bir amaç peşinde koşan, hatta daha da ilerileri gözleyen ilk insan tipiydi. Manastır cemaatlerinin ekonomik hayatları akılcıydı."(1)*

Protestan Ahlâkı'nın ünlü çözümlemeleri de aynı yönde ilerlemektedirler. Bir kez daha hatırlatmak gerekir ki, bu kitapta Max Weber iki olguyu ilişki halinde ortaya koymaktadır. Bir dinsel ahlâkın nasıl olup da herhangi bir kapitalizmin bazı yanları üzerinde etki edebildiğini göstermek için, bu metnin ne anlamı ne de kendi, bir sebep sonuç ilişkisi kurulmasına izin verecek nitelikte değildir. Daha sonra başka metinlerde(2) çok daha az ihtiyatlı olacaktır; bu metinlerde hiçbir ikircikliğe girmeden Reformasyon'un ekonomi tarihinin bir dönemeci olduğunu, çünkü çilekeşi laikleştirerek gündelik hayata döndürdüğünü iddia edecektir. Bu kadar uçlara itilince, teori en iyimser yaklaşımla

1 Max Weber, **Wirtschaftsgeschichte...**, s. 311.
2 **İbid.**, özellikle s. 312-14.

yanlış, ama aslında saçmadır. Örnekleri çoğaltmak ve tarih boyunca orduların rasyonelleştirilmelerinin ekonomik sonuçlarını görmek mümkündür. Veya çağdaş milliyetçiliklerin ekonomik yansımalarını veya nihayet, Sovyetler Birliği'ndeki ideolojinin yan ürünlerini. Nerede bir amaca yönelik basınç ve araçların rasyonel kullanımı varsa, ekonomik aygıt bundan yararlanacaktır. Fakat, kapitalizm tamamen başka birşeydir. O yalnızca, hemen her yerde rastlanan bir olgu olan insan faaliyetlerinin rasyonelleştirilmesi olmayıp, herşeyden önce rasyonel düşüncelerin ekonomik faaliyetlere uygulanması çabasıdır. Sorunu yapan da bu durumdur.

Mayınlı bir tarlada macera aramaktayım, ama bazı riskleri de kabullenmek gerekmektedir. Çalışma hipotezi olarak kendime seçtiğim şudur: İnsanın Nirvana'ya ulaşması gayrimümkün değilse de veya insan ana kucağının özlemini taşımaktaysa da, bu eğilim ters bir görüntü altında ortaya çıkmaktadır: huzursuzluk. Pascal insanın özelliğinin bir odada yalnız başına hiçbir şey yapmadan 24 saat kalamamak olduğunu ileri sürüyordu. Hareket etmek veya faaliyette bulunmak için sayılamayacak kadar çok tarz varsa da, bir faaliyetin topluluk üzerinde sonuçlarının olabilmesi için bu konuda uğraşan çok sayıda amatörün veya en azından bu konuda sistematik faaliyet gösteren amatörlerin bulunması gerekmektedir. Bu toplumsal bakımdan etkin faaliyetler, sınırsız sayıdadırlar. Ama ben yalnızca dört tanesini görmekteyim: din, savaş, siyaset, ekonomi. İkinci hipotezim ise şu olacaktır: her karmaşık toplumda özellikle yetenekli kişilerin bu faaliyetlerden herbirine hemen hemen eşit dağıldıkları kabul edilirse de; herhangi bir nedenden ötürü bu faaliyetlerden birinin vurgulanması halinde, seçme ve oluşturma mekanizmalarının bir alanda daha çok sayıda bireyin yoğunlaşmasına yol açacağı da kabul edilebilir. Bunun tersine, eğer bir toplum bir, iki veya üç faaliyeti

değersizleştirmeye yönelirse, bireylerin açık kalmış olan faaliyet alanlarında uzmanlaşmaya ve mükemmelleşmeye eğilim duymaları olasıdır. Kendiliğinden de anlaşılacağı üzere, bu türden değişiklikler, hayatta kalabilmek için basit olarak gerekenlere nazaran bu faaliyetlerin sabitleştirilmelerine sıkı sıkıya bağımlıdır. Çalışma zorunda olmak, insanların çoğunun hayatta ne yapacaklarını seçmelerine yol açmaktadır. Bir faaliyetin tercihi seçkinlere ayrılmış bir ayrıcalıktır. Bir uygarlığı küçük bir azınlık tanımlar (uygarlık ise, bir toplumun mümkün faaliyetler arasındaki başlangıç örgütlenmesidir) ve tarihi yapar, çünkü yalnızca onun buna zamanı vardır. Sonuç olarak, Batı'nın hangi ölçüde dinsel, askeri ve siyasal faaliyetlere girişi kapatma ve seçkinleri ekonomik faaliyetere yöneltme eğilimine sahip olduğunu incelemeyi deneyeceğim.

I. DİNSEL DEĞERLERİN ÖNEMLERİNİ KAYBETMELERİ

Bu o kadar muazzam bir sorundur ki, ben burada ona ancak ucundan dokunabileceğim. Eğer zamanım olsaydı, delillendirmemi aşağıdaki üç noktada ilerletirdim:

a) **Kilise ve devletin birbirlerinden ayrılmaları.** Bu başlangıçtan itibaren hıristiyanlığın tipik özelliklerinden biridir (**"Reddite quae sunt Caesaris Caesari, et Dei Deo"**). Kuşkusuz, hıristiyanlığın giderek Roma toplumu tarafından kitlesel kabulü, onu Teodosius zamanıda bir devlet dini haline getirmiştir; ama hiçbir zaman teokratik yönetime benzer birşey ortaya çıkmamıştır (geleceği olmayan, III. Innocentius'un teşebbüsü ayrık). Siyasal iktidar her zaman dinsel iktidara egemen olduğunu iddia etmiş ve onu amaçları doğrultusunda kullanmayı başarabilmiştir. Bu olgusal durumun çok önemli sonucu, Batı toplumunun her

zaman laik ve dinsel faaliyetleri arasında sınır koyabilmesi olmuştur. Bunun anlamı; bütünlüğü içinde toplumsal düzeni tartışmak zorunda kalmaksızın, dini özel hayat içinde tutabilme **olanağına** sahip olunmasıdır. Bunun anlamı, uygarlık çökmeksizin Tanrının varolmadığını söylemeyi hoşgörme **olanağına** sahip olunmasıdır (bunun tersine, İslam ve Hindu toplumları dinsel ilkenin yok olmasıyla dağılırlar). Başka bir anlatımla, Batı'nın özgünlüğünü Kilise ve Devletin birbirlerinden ayrı olmaları olgusundan ötürü, mümkün evrim olanakları içinde kendi temellerini tehlikeye atmaksızın, dinsel inançsızlığa da güvenebilmiş olmasıdır.

b) **Dinsel düşünce.** Hıristiyalığın talihsizliği entellektüel düşüncenin genış olarak yayıldığı ve yüksek bir incelme noktasına ulaşmış olduğu bir toplumda ortaya çıkmış olmasıdır. İster saldırılara karşı korunmak için olsun, isterse de rakiplerin bizzat kendilerinin bu düşünceden beslenmiş olmalarından olsun; hıristiyanlık adeta Tanrısal mesajı hemen rasyonalize etmeğe yönelmiştir. Dinsel düşünce, vahiy yoluyla inen bir veya çok sayıda aksiyom'a dayalı (ki bunlara dogma da denilebilir), tutarlı ve sağlam bir şekilde mantıksal bir sistem olarak tanımlanabilir. Oysa, hıristiyanlık en azından iki tane yapısal ve aşılamaz ikircikliğe sahiptir: İsa'nın ontolojik konumu ve selâmet sorunu. Birincisi 4. yüzyıldaki aryan kavgası sırasında inanılmaz ihtiras ve çatışmalara yolaçmıştır; ikincisi ise, Batı'yı 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar paramparça etmiştir. Yalnızca birinci noktayı ele alalım. İsa'nın Tanrı'nın oğlu olarak kabul edilmesi aşılmaz sorunlar çıkartmaktadır. Gerçekten de, ya bu iki varlık arasında fark yoktur, İsa Tanrı'nın bizzat kendisidir ve bu nokta da hıristiyanlığın bütün özgünlüğünü yok ederek Musevi tektanrıcılığına dönülmektedir (Sabellius sapması ki, ileride **monarchianisme**'in çeşitli biçimleri tarafından

tekrar ele alınmıştır); ya da İsa yalnızca bir insandır ve biraz önceki zorluğun içine yeniden düşülmektedir (Arius, Anomalılar ve tekbedencilerin sapması). Hristiyanlığın özgünlüğünü korumanın tek yolu, bu iki uç arasında yer alan bir çözüm önermektedir; oysa çözümler çok sayıdadır. 341 ile 351 arasında yedi formül düşünülmüş, sonunda düşünürlerin konumu bilinen üç formül çevresinde sabitleşmiştir: **homoousien**'ler, **homoiusien**'ler, **homeen**'ler.

Eğer bir uzman bu satırları okursa, bu amatörce görüşleri hoşgörsün. Ben yalnızca, inanç verilerinin rasyonel bir şekilde işlenmelerinin, onların ikirciklliğinden kaynaklandığını ve zorunlu olarak birbirlerini izleyen sapmalara ulaştığını göstermek istedim (Ortodoksluk geçici olarak başlıca sapma olarak tanımlanabilir) Dinsel kavga için duyulan bu ihtiras, 11. yüzyıldan itibaren tazelenen bir güçle yeniden ortaya çıkmıştır. Ama, bu yeniden çıkış kendi içinde, kendini tahrip edecek tohumları da taşımaktadır. Dinsel düşüncenin, sürekli olarak temellerinden (aksiyomlar ve dogmalar) uzaklaştırılması, birgün Aziz Augustinus'un formülünden **(credo ut intelligam)** Anselme'in formülüne **(intellego ut credam)** ulaşacak, sonunda da inançsızlığın alaylarına varacaktır.

c) **Bilim.** Muhteşem bir kitapta Lucien Febvre, inançsızlığın zafere ulaşması için herşeyden önce, dünya düzenine ilişkin yeni bir temel keşfetmenin şart olduğunu gösterdi. Bilim tarafından yavaş yavaş kesinleştirilerek, genişletilen ve derinleştirilen doğa kavramı, bu temelin yerini tutacaktır. Böylece,ancak 17. yüzyıldan, ama özellikle 18. yüzyıldan itibaren dinsel inançsızlık zafer kazanmaya başlayacaktır. Herkes tarafından bilinen ve kabul edilen bu olguyu uzatmanın alemi yoktur. Max Weber'in "dünyanın büyüsünü kaybetmesi" olarak adlandırdığı bu geniş hareketin sonu-

cu, dinsel alanın yok olması(3) olmayıp, fakat gündelik hayatın küçük bir parçasında veya marjinal gruplarında donması olmuştur. Olgu odur ki, 18. yüzyıldan itibaren Batı asla dinsel değerlerin çağrısıyla kalabalıkları seferber edememiştir.

II. SAVAŞ SANATININ UZMANLAŞMASI

Savaşın ve askeri değerlerin Batı'da kaybolduklarını iddia etmek paradoksal olacaktır. Ancak, bu alanda da Batı evrimi özgün olmuştur. Merkezi krallıkların kurulması, güç kullanımının kamu otoritesine devrine yol açmıştır. Bunun içe doğru sonucu, şiddet eğiliminin yok edilmesi (senyörler arası mücadele, ailelerarası kan davası, haydutluk). Dışa doğru ise, savaşı yönetme görevi profesyonellere devredilmiş, piyade de halk arasından devşirilir olmuştur.

Bir kez daha, kendinde gösterilmesi mümkün olmayan sezgiye göre; savaş ihtirası geriledikçe, ekonomik faaliyetler de o kadar yoğunlaşmaktadır. Bu sezgi birkaç olguyla teyid edilebilir. Daha önce İngiltere örneğini kaydetmiştim. Bu ülkenin adasallığı ve kıta üzerinde yürüttüğü hassas terazi siyaseti, ona ordusunu en sabit ifadesine, yani ülke savunmasına indirme olanağını vermiştir. Ordu da, İngiltere'nin en büyük kalkanı olan savaş filosu haline dönüşmüştür. Bu yönelmenin en önemli sonuçlarından biri, soyluluğun iş hayatında kendine sağladığı pay olmuştur. İngiltere'de, üstelik Norman fethinin sabitleşmesinden itibaren, toprak soyluluğunun toprak rantiyesi haline dönüşmesi değil de, müteşebbis haline dönüşmesi olgusu kaydedilmiştir. Bunun tek açıklamasının, savaş faali-

3 Bu bana, ölüm bilinci ve nefretinden kaynaklanan insani durumun zorunlu bir boyutu olarak gözüküyor. Eğer bir toplum ona kendini geliştirebileceği özel bir alan tanımayı reddederse, o da siyasa, ekonomik, estetik vb. alanlara sıçramaktadır.

yeti ona kapatıldığından ve kral egemenliğine konulan sınırlar da onun bir saray asalağı haline dönüştürülmesini engellediğinden, bu soyluluğa kalan tek işin bu olduğunu düşünmekten insanın kendini alakoyması çok zor olmaktadır.

Tipik bir başka örnek: ABD. Bu ülkenin 1915'e kadarki bütün tarihi, iç savaş dışında, dış siyasetin önemsizliği ve ordunun zayıflığıyla belirlenmektedir. 1945'den itibarinki çarpıcı Alman ve Japon örneklerini de vermek isterim. Her iki ülkenin de müthiş bir yenilgiden sonra şaşırtıcı bir endüstriyel büyüme sağlamalarının nedeni, aktif bir dış siyaset yürütmelerinin olanaksızlığı veya bunu reddetmeleriyle açıklanabilir. Olgulara ilişkin bu gezintiyi en çarpıcı olanıyla bitirelim. Batı'nın endüstrileşmesinin belirleyici dönemi 1815'le 1914 arasında, yani Avrupa dengesinin kararlı olduğu yüzyıllık süredir. Bu yüzyıl boyunca, özellikle 1871-1914 arasında çatışmaların azlığı ve kısalığı dikkat çekicidir(4).

Batı'nın diğer uygarlıklara nazaran özgünlüğü değişkendir. Bazen savaş faaliyetleri toplumun içine doğru sınırlanmış, bazen de bu sınır dışa doğru konulmuştur, ama bu faaliyetlerin aynı anda iki yöne birden olması çok nadir rastlanan bir durumdur. Örneğin, Japon toplumu adasalık olgusundan ve bağımsızlık iradesinden ötürü fiilen 19. yüzyılın sonuna kadar dış savaşa tanık olmamıştır (bu döneme ait olarak yalnızca 7. yüzyılda Kore'ye yerleşme çabalarıyla, Moğolların Kubilay döneminde 1274 ve 1281'de adayı, iki kez başarısızlıkla sonuçlanan istila girişimleri vardır). Buna karşılık, iç çatışmalar sürekli ve özellikle vahşi olmuştur ve Japon toplumsal sisteminin uluslararası yapı-

4 Bütün anlam karışıklıklarını önleyebilmek için, Saint-Simon, Compte, Schumpeter, Veblen gibi düşünürlerin endüstriyel toplumun savaşı yok edeceğini savunan ünlü tezlerinin benimkinin tamamen zıddında yer aldıklarını belirtmeliyim.

sından ötürü savaş biçimini almışlardır. Bunun tam zıddında, İnkalar bütün iç çatışmaları yok etmişe benzemektedirler, ama çok faal bir dış siyaset sürdürmüşlerdir. Çin İmparatorluğu ise, çok daha karmaşık bir durumda olmuştur. Civarında güçlü bir tehdid edici unsurun olmaması (İmparatorluk iktidarındaki bir zayıflamadan yararlanmaya hemen hazır göçebeler ayrık) onu hem saldırgan bir siyasetten, hem de savunma gereklerinden kurtarmıştır: Çin dünyasının dışa karşı dengeliliği, oldukça teorik bir savunma aracı olan Çin Seddi tarafından simgelenmektedir. Bu durumun sonucu olarak, Çin büyükleri arasında hemen hemen hiçbir komutana rastlanmamakta ve asker tipinin toplumda uyandırdığı duygu anlaşılmaktadır. Buna karşılık, Çin mekânının içindeki çatışmalar hiçbir zaman eksik olmamışlardır; parçalanma dönemlerinde yerel güçlüler arasındaki savaşlar, köylü savaşları, haydut çeteleri, meşruluk dışına düşmüş savaş senyörleri.

Uygarlığın kitlesel olgularından derlenen bu kayıtlar, araştırma ve tartışma konusudurlar. Ancak, Batı'nın özgün konumu bana aşikârmış gibi görünmektedir. Batı özellikle 18. yüzyıldan itibaren aynı anda, güçler dengesi üzerine dayalı bir uluslararası düzen ile kamusal ve özel şiddeti yok etmeyi amaçlayan içe yönelik bir düzen kurmayı başarmıştır. Burada önemli olan değerler sistemine yansımış ve en yetenekli yurttaşları artık askerlik dışındaki alanlara da yöneltmeye başlamışlardır.

III. SİYASAL FAALİYETLERİN VE DEVLET AYGITININ SINIRLANMASI

Daha önce Batı toplumlarının bu özelliğinin nasıl olup da belirleyici bir şekilde, kapitalizmin doğuşuna katkıda bulunduğunu göstermiştim. Bu durum, olası olarak başka bir yolla, insan malzemesi üzerinde de

etkili olarak rol oynamıştır. Yunan-Roma toplumlarına nazaran, feodaliteden çıkan siyasal aygıt, geniş bir alana uyarlanmış bir devlet aygıtıdır. Oysa, Antikite'de, Roma çağında bile, sayılamayacak kadar çok kent kendi kendilerini yönetmekteydi. Demek istediğim bütün belirtilerin ışığında ve rakamların aşikâr yokluğuna rağmen, devlet işlerine karışan insan oranının Batı'da da olmasının olası olduğudur. Eğer karşılaştırmayı tekelci siyasal sistemlere döndürecek olursak, bu konuda da Batı avantajlıdır. Gerçekten de, siyasal sistemler yerleşebilmek ve devam edebilmek için bürokrasiler geliştirmek zorunda kalmışlardır. Oysa bilinen bir gerçektir ki, bürokrasi bir kanser gibi, kendiliğinden genişleme eğilimindedir. Diğer yandan bürokratların devlet aygıtının bir parçası olmaları ve bu nedenden ötürü de iktidarın bir kesimine sahip olmaları sonucu, öyle bir prestijden yararlanmaktadırlar ki, yeni kuşakların ihtirasları bürokrasiye katılma yönünde işlemektedir. Çin örneği bu konudakilerin en çarpıcı olanıdır: Okumuş-memurlar sınıfı bu ülkede, 2000 yıl boyunca en yetenekli ve hırslı insanların kendine doğru kanamalarına neden olmaktan birgün bile vazgeçmemiştir. Böylece bana, eğer kesin değilse bile en azından akla yakın gözüken, Batı'da siyasal ve yönetsel görevler için seferber edilen insan malzemesinin diğer bütün toplumlara nazaran daha az olduğudur. Batının içinde de siyasal faaliyetlerin öneminin az veya çok olmasına göre, ekonomik sistemlerde dikkat çekici farklılıklar vardır. ABD, İsveç, İsviçre veya İngiltere'de olduğu gibi devlet aygıtının en basit ifadesine indirgendiği ve siyasal ihtirasın sınırlandığı her yerde ekonomik faaliyet; eski rejimden itibaren yayılan bir bürokrasi ve 1871'den itibaren de hırslı siyasetçilere sahip olan bir Fransa'dakinden daha yoğun olmuştur. Almanya ve İtalya, siyasal merkezlerin çokluğunun, seçkinlerin büyük bir çoğunluğunu seferber etmesinden ötürü, yüzyıllar bo-

yunca yerlerinde saymışlardır. Ne zaman ki bu ülkeler birliklerini kurmuşlar ve devlet işleriyle uğraşanların sayısında nisbi bir azalma medana gelmiştir, her ikisi de o zaman iktisadi büyümede sıçrama yapmıştır. Gayet iyi biliyorum ki, bu farklılıkları açıklamak için başka faktörlere de ihtiyaç vardır ve sonuç olarak ekonomik sonuçlar farklı ülkelerde arşılaştırılabilir niteliktedir. Ancak, ben insanın nadir bir meta olduğunu ve toplumun ona atfettiği yerin, ulaştığı sonuçlara etki edeceğini düşünmeye eğilimliyim.

Bu birkaç farkına varış, yalnızca Batı'nın 11. yüzyıldan itibaren büyük özgünlüğünün yavaş yavaş, dinsel, askeri ve siyasal değerleri eskisi kadar önemsememesinden kaynaklandığını ortaya koyabilme amacını taşımaktadır. Beni, bu önem verme azlığını sonuna kadar götürüldüğünü düşünmek saflığını göstermekle, suçlamamak gerekir. Bir kez daha hatırlatmak isterim ki, benim açımdan insan durumu öyle yapılmıştır ki, insanın burada kendini kanıtladığı boyutlar çok sayıdadır, ama her uygarlığın bunlara atfettiği nisbi önemler değişkendir ve bunun sonucu olarak, her uygarlık bazı değerleri yüceltmeye ve bu olgudan ötürü de enerjileri onlara doğru yöneltmeye **eğilimlidir**.

Böylece, Batı'nın özgün evrimi, bütün mümkün toplumsal tipler içinde; rahip, politikacı ve askeri gölgede bırakarak, endüstrileşmenin belirleyici ögeleri olan iki tipi ayrıcalıklı hale getirmeye **yönelmiştir.** Bu iki tipin birincisi, kendini yalnızca kâr peşinde koşmaya adamış; ikincisi ise bilimsel gelişmeye ve tekniğe adamıştır. Ben bunlara müteşebbis ve teknolog adlarını veriyorum. Bu iki kategori ne tarihsel olarak, ne de kavramsal olarak birbirlerine bağlı değillerdir. Müteşebbis, 11. yüzyılda ortaya çıkışını gördüğümüz burjuvanın ulaştığı noktadır; teknolog ise M.Ö. 6. yüzyılda İyonya'da beliren entellektüel rasyonalizasyonun, modern anlamda yeniden doğuşudur. Oysa, bu iki faali-

yet zorunlu olarak birleşmek durumundaydılar. Bir rekabet rejimininde, teknik gelişmelerin uygulanması muazzam kârların kaynağıdır. Rekabetin her zaman, ya yeni buluşun bütün rakipler tarafından benimsenmesi, ya da uyum sağlayamayanların elenmesi yoluyla şansların eşitlenmesiyle sonuçlanması gibi, rekabet de kendi hesabına teknik gelişmeyi davet etmektedir. Bu nokta, üzerinde durulmayacak kadar aşikârdır. Ama, bilimsel ve teknik araştırmanın ekonomiye yönelmesi daha az açıktır. Bunu önceden en genel düzeyde anlamak mümkündür. Bilinmektedir ki, bilimsel davranış, tıpkı dinsel davranış gibi, köklerini insanın kendi varlığının narinliği ile çevresinin yokedici gücü arasında farkettiği uçurumda bulmaktadır. İnsan faaliyetlerinin sabit yönlerinden biri, bu uçurumu doldurma istikametinde olmuştur: ya çevreye kavramsal olarak egemen olmayı amaçlayan(5) entellektüel inşalarla; ya da onlara maddi olarak egemen olmaya ehil teknik geliştirmelerle.

Başka bir anlatımla, kavramsal tavırlar (bunların içine sihirsel olanları da dahildir) ve teknik olanları, insanın konumuna tabidirler ve birbirlerine ayrılmaz bir biçimde bağlıdırlar. Bunun sonucu olarak, her toplumda teknik cihazlanma ve kavramsal dokunun birbirleriyle uyum içinde olmaları gerekir: teknik düzey ne kadar narinse, sihirsel davranış o kadar artacaktır; tersine, düşünce ne kadar bilimsel etkinlik yoluyla ilerlerse, teknikler de o denli etkin olacaklardır.

5 Bana öyle geliyor ki, Claude Levi-Strauss, Marcel Mauss'un **Anthropologie et Sociologie** adlı kitabına yazdığı önsözde, çok temel bir fikre ulaşmıştır. Onun düşüncesine göre, dil bir kez ortayaçıktıktan sonra mümkün bütün ifade araçlarını elinin altında bulmuştur. İnsanlığın bundan sonraki uğraşı, ifade eden ile ifade edileni yani dünyayı –çevreyi– çakıştırmak olmuştur. Belirli bir ifade edilenle geçici olarak uyuşmayan ifade edendeki fazlalığa Levi-Strauss mana adını vermektedir. Demek ki, bu düzeyde sihirsel veya vahşi düşünce ile, bilimsel düşünce arasında bir kopukluk yoktur.

Burada da tarih bize bu hipotezi teyid eden olgular aktarmaktadır. Antikiteden itibaren entellektüel düşünce, sıklıkla aynı adamlarda, teknik araştırmayla biradada olmuştur (Arşimed bu durumun simgesidir)(6). Bütün Rönesans dönemi, bilim ve makinelere yönelik yoğun bir merakla belirlenmektedir (bunun da simgesi Leonardo da Vinci olabilir). Oysa, Batı toplumunun sihirden arınması, entellektüel spekülasyona güçlü bir devinim alanı açmıştır. Bu devinim, teknik gelişmeye karşı duyulan büyük bir merak biçiminde ortaya çıkmıştır (neden-sonuç ilişkisi olmaksızın, çünkü eş bir yönlenme söz konusudur). 18. yüzyılda Fransa'daki şu şaşırtıcı taşra akademileri bir kez düşünülsün. Buralarda, tarım bilimi, şalgam, saman ve yonca için büyük meraklar duyuluyordu. Hiç kuşku yoktur ki, bu meraklar başlangıçta tamamen maddi çıkarların dışındaydılar. Japonya bana yeniden sağlama yapabilmem için yardım ediyor. Edo döneminden itibaren (17. yüzyılın başları) düşüncede bir laikleşme kaydedilmiştir. Edo akademisinde ve daimyo'lar tarafından **bushi** (savaşçı)'lerin yararlanmaları için kurulan taşra okullarında, Konfüçyüsçülüğün laik bir biçimi öğretilmektedir (12. yüzyıl Çin filozofu **Çu Hi**'nin yorumlarından çıkartılmış bir öğreti). Bu öğretilen biçimle, toplumsal düzen ve uyum sorunlarıyla, toplum ile doğa arasındaki ayrılık vurgulanmaktaydı. Toplumsal düzenden rahatlıkla doğal düzene geçilebilmekte ve bu sayede de Japon seçkinlerinin Batı bilim ve teknolojisini büyük ölçekte kabul edecekleri bir yapı ortaya çıkıyordu.

Maddi çıkar gözetmeksizin bilim ve tekniğe ihtiras duyulmasının ekonomik sonuçlar vermesi kaçınıl-

6 Buna karşılık, bu teknik merak önemli bir ekonomik dönüşüme yol açmış, askeri uygulamaların dışında tamamen spekülatif alanda kalmıştır. Bunun cevabını, genelde yapıldığı gibi, kölecilikle değil de müteşebbis kıtlığı ile Helenistik krallıkların Roma İmparatorluğu tarafından yutulmalarında aramak gerekir. Sonuncu olgu pazarın kapanmasına yol açmıştır.

mazdır. 17. ve 18. yüyıllarda Hollanda, İngiltere ve Fransa'daki tarımsal araştırmaların meydana getirdiği tipik örneği ele alalım. Bitki yetiştirme biçimlerinin iyileştirilmesi ve nadasa eski bağımlılığı ortadan kaldıracak tarımsal tekniklerin uygulamaya konulması, üretimin işitilmemiş oranlarda artmasını ve üretimin artan bir oranının değişim değeri haline dönüşmesinin ifadesiydiler (ileride inceleyeceğim demografik ve toplumsal sonuçlarının dışında). Kendiliğinden anlaşılacağı üzere, 18. yüzyılın sonlarından itibaren teknoloji ile teşebbüs zihniyeti arasındaki ilişki çok artmış ve en sonunda yirmi yıldan beri tanık olduğumuz hemen hemen bir olma noktasına ulaşmıştır.

Ekonomik faaliyetlere doğru bütünsel bir dönüşüm, başka bir düzlemde daha sağlanma olanağı bulabilir. Uygarlık, insanı hayatta kalabilmek için gerekenden fazlasını üretme yeteneğine sahip olarak varsayan bir lükstür. Daha doğru olarak ifade edilmesi veya onlara kabul ettirilen bir disiplinden doğmaktadır. Bu disiplin gereği, üreticiler ürettikleri herşeyi tüketmemektedirler. Üretimin bir kesiri tutulmakta ve değişik kullanımlar için serbest bırakılmaktadır. Bir uygarlık en iyi, bu kesirle ne yaptığıyla tanımlanmaktadır. Eski Mısır bu kesirin bir bölümünü, ölülerini anmaya yönelik dinsel vakıflara; diğer bir bölümünü de, mabetle, mezarlıklar, piramidler, dinsel ve entellektüel bir sistemi taş ve metal halinde sabitleştirmeye yönelik heykellere ayırmaktaydı. Her toplumsal sistemin bir nihai amacı vardır (yalnızca seçkinleri için değil, halkın duyularını da okşamak için) Mısır'da bu amaç metafizik idi(7). Yunan-Roma uygarlığı, artıklarını öncelikle kentlerin yapım ve güzelleştirilmeleri için harcamıştır. Helenistik dönem ve Roma seçkinleri, zenginlerin kentleri güzelleştirme ve halkı eğlendirme konusunda yapacak-

7 İfade François Daumas'ya aittir: **La Civilisationde L'Egypte Pharaonique,** Paris, Arthaud, 1967, s. 244-246.

ları harcamaları rekabet konusu haline getirmişlerdir(8). Orta Çağ ve Modern Çağ Batı'sı, köyler, kentler, manastırlar, kiliseler, katedraller, şatolar... inşa etmiştir. 18. yüzyılın sonundan ve özellikle de 19. yüzyıldan itibaren, artığı sistematik bir biçimde yatırımlara aktaran ilk toplum olmuştur. Sistemin eğilimi artığı ve yeniden yatırılan kesiri artırabilmek için etkinliği artırmaktadır. Çağdaş Batı'nın insani maceraya katkısı fabrikalardır. Diğer bütün gerçekleştirmelerde ancak nisbi önceliklere sahiptir: anıtsal yapılar, halkın eğlencesi, kendini duaya, entellektüel spekülasyona, estetik heyecanlara ve zevke adamış asalak bir seçkinler grubunun beslenmesi. Bu değişme hangi duygularla hissedilirse hissedilsin, inkâr edilemez bir niteliktedir ve değerler sisteminde meydana gelen daha derin bir değişikliği çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır.

8 Paul Veyne'in harika makalesine bkz.: "Panem et Circenses l'Evergetisme devant les Sciences Humaines", **Annales E.S.C.**, 24 (1969), s. 785-825.

AYIRIM 4

İŞÇİNİN VE TÜKETİCİNİN OLUŞUMU

İkinci bölümün ikinci ayırımında oluşturduğum biçimiyle, ekonomik alanda mükemmel bir şekilde etkin bir toplum modeli, yavaş yavaş ortaya çıkmaktadır. Batı'nın burjuvayı, gelişen pazarı, ekonominin siyasal olarak sabitleşmesini müteşebbisi ve teknoloğu nasıl ürettiğini göstermiştim. Hedefe ulaşmak için geriye, işçi tüketiciyi doğurtmak kaldı. Bu iki unsur ortaya sorun çıkartmamaktadır.

İdeal işçinin iki temel özelliğini hatırlıyorum: tamamen çalışmaya yönelmiş bir hayat ve üretim aygıtının değişimlerine tam bir uyum. Ayrıca, yeteri kadar sayıda işçi bulunması gerekir. Marx'la birlikte görüldüğü üzere, gerçekten sorun çıkartan nokta; ilk müteşebbislerin nereden emek-gücü sağladıklarıdır. Marx kendini içinden çıkılmaz zorluklara atmıştır, oysa çözüm en basitlerden biridir. Tarımsal çalışmanın doğal nedenlerden ötürü çok özel bir ritme tabi olduğunu hatırlatmak yeter. Bağcılık gibi çok özelleşmiş ve yerelleşmiş yetiştiriciliklerin dışında, tarımsal alanda çalışma yılın sınırlı bazı dönemlerinde yoğunlaşır (sürme, tohumlama, hasat, depolama gibi); bu işlerin yerine getirilmeleri belirli iş saati yani kol gerektirir. Ama,

bu uç noktaların dışında iş yavaşlar. Bunun sonucu olarak da, asıl tarımsal faaliyelerin gerektirdiklerine oranla, ortalama olarak önemli miktarda kullanılabilir bir emek-gücü fazlası meydana gelir. Bazı tarımsal sistemlerde bu açılım muazzam miktarlara ulaşabilir. Örneğin, sulu çeltikçilik sistemi yılda 140 işgününe gerek göstermektedir, ama bu sıkışık iş zamanlarında gerekli iş-gücü yoğunluğu ortalama olarak km2'ye 500 ilâ 1000 dolaylarındadır. Böylece anlaşılacağı üzere, kırlarda diğer işler için büyük miktarlarda kullanılabilir iş saatleri hazır beklemektedirler.

Bütün tarımsal toplumlarda bu saatler, basitleştirmek kastıyla, zenaatlar adını vereceğimiz çok sayıda işe hasredilmişlerdir (Çin de veya Hind'de olduğu gibi, çoğu zaman da köylüleri ticarileşen şu veya bu işte gerçek uzmanlaşmalarıyla birlikte). Anlaşılacağı üzere, tüccar-müteşebbis sistemi, köylü "emek pazarı"na girmekte ve bu kullanılabilir saatlerin bir bölümünü kendi kâr amacı doğrultusunda kullanmakta bir güçlük çekmemektedir. Tüccar-müteşebbis bunu sağlamak için hiç de serfliği tahrib etmek zorunda değildir çünkü bir yandan serflik nüfusun tamamını asla kapsamına alamamış (tarihçi oranını hesaplama olanağından mahrumsa da, her zaman özgür köylü toprakları olmuştur), diğer yandan da senyör ödentileri aracılığıyla müteşebbisin serflerden sağladıklarından paylarını almışlardır. Toplumsal sistemlere ilişkin bütün katı ve hukuksal kavrayışları terketmek gerekmektedir, çünkü gerçek ilişkiler ders kitaplarında anlatıldıklarından çok daha esnektirler.

Kapitalizmin yayılması ve genişlemesi, çalışanların giderek daha büyük kitleler halinde yeni sisteme katılmalarıyla destek kazanmıştır. Demek ki varolan emek deposu yetersiz kalmıştır. Bu emek deposu ancak 11. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar sorun çıkartmaksızın ihtiyaca cevap verebilmiştir. İşte bu noktada ta-

rımsal değişme işe karışmaktadır: endüstriyel devrimin ilk koşulu olarak. Tarımda üretkenliğin artması, sermayeden ve topraktan yoksun olarak çalışan kitlelerini serbest olarak ortaya bırakmıştır. Bunlar da endüstri tarafından yavaş yavaş emilmeden önce, onyıllar boyunca kırlara korku salmışlardır (1789'daki büyük korkuyu hatırlayınız). Batı özgün bir demografik devrime tanık olmuştur. 11. yüzyıldan itibaren üç tane derinlemesine nüfus hareketi meydana gelmiştir. Yukarı Orta Çağ'daki nüfus azalmasından sonra, 11. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar gerçek bir nüfus patlaması kaydedilmiştir. Bu patlama döneminin sonunda, örneğin Fransa'da tarıma açılmış topraklar ülkenin o zamana kadar olan tarihi boyunca hiçbir zaman ulaşamadıkları bir düzeye yükselmişlerdir. Sonra, iki yüzyıl boyunca felâketler birbirini izlemiştir (veba, savaş, açlık), daha sonra ise, iki yüzyıllık bir kararsız denge dönemi yaşanmıştır (özellikle nüfus döeminde çok karanlık olan 17. yüzyıl). En son dönemde, yani 18. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar nüfus artışı olağanüstü olmuştur. Tarihsel demografi henüz emekleme çağındadır, bu nedenle de yukarıda verdiğimiz dönemleme ancak bir hipotezdir. Ancak bu arada, Batı'nın doğurganlık konusundaki davranışlarının 19. yüzyıla kadar hiç değişmemiş olması çok olasıdır; yani bu dönemde doğurganlık oranında bir değişme olmamıştır. Öyleyse, dönemleri, açıklayacak ögenin ölüm oranı olması gerekir. Bu ise bir güçlük çıkartmamaktadır: doğurganlık sabitken (veya hemen hemen), birbirini izleyen kuşaklar belirli bir alanda, tarımsal kaynakların karşılamalarının mümkün olmadığı nüfus fazlaları meydana getirmektedirler. Bu andan itibaren düzenleyici süreçler ortaya çıkmakta (açlık, salgın hastalık) ve nüfusu kaynaklara uyumlu düzeye indirmektedir(1). 18.

1 Bazı durumlarda, örneğin uzayıp giden savaşlara bir de açlık ve vebanın yol açtığı kayıplar eklenirse, gerileme öyle bir noktaya

yüzyılda ortaya çıkan ve 19. yüzyılda yerleşen büyük yenilik, tarımsal devrim sayesinde sorunun "doğal" verilerin alt edilmesi ve bir toplumun nüfus yükünü bugün henüz bilemediğimiz sınırlara itmesidir: artık insan sayısı sahip olunan kalori miktarı tarafından tayin edilmemektedir. Batı nüfusunun temelindeki bu değişim, çalışanların sayısını artırmış; onlar da kendi yönlerinden endüstrileşme sürecini hızlandırmışlardır. Çünkü; 18. yüzyıldan itibaren ekseni ekonomik etkinlik olan bir sistemde insan sayısının artması, pazar olanaklarını, enerjileri, risk ve teşebbüs duygusunu ve onlar kadar da bilimsel ve teknik gelişme şanslarını artırmaktadır(2). Demek ki çalışanların sayısı sorun yaratmamaktadır (uzun dönemde ve ortalama olarak). Bu konuda marxist yedek sanayi ordusu tezine bile müracaat etmeye gerek yoktur. Ben nüfus baskısının endüstriyel değişimin kendini yeniden üretemeyeceğini söylüyorum. Yeniden, parçalar ayırarak inceleme eğilimine mağlup olursam insan sayısındaki artışın kapitalist faaliyetleri teşvik ettiğini farkediyorum. Böylece, Çing hanedanı dönemindeki Çin (17. yüzyılın ortasından itibaren) aynı anda hem güçlü bir nüfus artışına, hem de ticari mübadelede bir yoğunlaşmaya tanık olmuştur. Japonya'da 17. yüzyılda nüfusun büyük bir olasılıkla üç katına çıkmasını ve bunu kapitalist bir

gelebilir ki, insan sayısı belli bir toplmusal sistemi işletmek için gerekenin altına düşebilir. Almanya 30 yıl savaşlarının etkilerinden aşağı yukarı iki yüzyılda kurtulabilmiştir.

2 Benim için burada, Malthus'tan beri demografi alanında sürmekte olan tartışmaların alanına girmek olanaksızdır. Benim için önemli olan yalnızca, çok açık bir gerçek olarak gördüğüm bir durumu ortaya koyabilmetir. O da, iki yüzyıldan beri nüfus patlamasının, tarımsal devrimin bir sonucu ve endüstri devriminin de harekete geçiricisi olduğudur. Diğer yandan, Alfred Sauvy'nin çözümlemeleri kendine birinci amaç olarak ekonomik büyümeyi alan bir ekonomik sistemde, nüfusun sürekli artmasının bugün bile bir zorunluluk olduğunu göstermişlerdir. Bunun sonucu olarak, **endüstriyel sistemde** her türden doğum sınırlaması programları, ancak ekonomi-dışı nedenlerle dayandırılabilirler.

gelişmenin izlemesini daha önce kaydetmiştim. Bunun tersine nüfus azalması (Eski Çağda buna **oliganthropie** adı veriliyordu) ekonomik faaliyetlerde de bir azalmaya yol açmaktadır. Böylece, Helenistik ve Roma aşağı imparatorluk çağlarında, Asıl Yunanistan veya 17. yüzyıldan itibaren 18. yüzyıl boyunca İspanya'da olduğu gibi.

Nüfus ile ekonomik faaliyet arasındaki paralellik o kadar aşikâr ve zorunludur ki, bu paralelliği anlaşılır hale getirmek unutulur. Gerçekten de eğer bir yandan nüfus artışı, diğer yandan da tarıma yeni açılan topraklar, savaşçı gücü ve askeri hırs arasında veya belli bir eşiğin ötesinde, açlık, kıtlık, salgınlarla doğrudan bir ilişkiyi rahatlıkla görüyorsam da, bana ticari mübadelelerle nüfus arasında doğrudan bir ilişki varmış gibi görünmemektedir. Bu konuda akıl yürütebilmek için bazı araçlara ihtiyaç vardır. Büyük kapitalist tüccarların çalışabilecekleri alanların olabilmesi için, lüks mallar üzerinde bir arzın ve talebin olması veya en azından buarz ve talebin basit geçimliğin üzerinde kalanlar için meydana gelmiş olması gerekir. Varsayalım ki, arz önemli bir sorun çıkartmıyor, gerektiğinde de ele alınan alandaki yabancı arz kaynaklarına müracaat edilecektir. Buna karşılık talep sorun çıkartmaktadır. Talebin hissedilir bir şekilde artabilmesi için bu malların efektif talebinin artması gerekir. Efektif talep artışıyla nüfus artışı arasında üç tane anlaşılır ilişki saptanabilir. İlk olarak, devletin vergilendirilecek kitlesi artmaktadır: buna bağlı olarak, hükümdar çevresinin ve kamu hizmetlerinin harcamaları artacaktır. Daha sonra, Ricardo teorisine uygun olarak, nüfus baskısı daha az verimli toprakların işletmeye alınması ve toprakların kıtlaşması nedeniyle toprak rantını artıracaktır: toprak rantiyelerinin gelirleri artacak ve lüks mallar talebinde ikinci bir kategori oluşturacalardır. Nihayet nüfus artışı topraklarda aşırı bir parçalan-

maya yol açmaktadır Oysa, işletmeler ne kadar küçülürlerse –tarım tekniklerinin verimli bir düzeyinde– ekonomik bakımdan o kadar narinleşirler, çünkü iklim değişmelerine çok daha fazla duyarlıdırlar. Bununsonucu, iflas eden küçük işletme sahipleri topraklarını daha şanslı ve beceriklilere devredeceklerdir. Toplam olarak nüfus baskısı, orta işletmeleri yok etme, sahiplerini geçimlerini sağlayamayacakları kadar küçük işletmelerde **(minifundia)** çok büyük işletmeleri teşvik etmeye yönelecektir. Büyük işletmeler çeşitli yöntemlerle (yarıcılık, küçük kiracı çiftçilik veya tarım işçileriyle işletme) küçük işletmelerin fazla nüfusu tarafından işleneceklerdir(3). Böylece üçüncü bir efektif talep türü açığa çıkmış olmaktadır: büyük işletmelerdeki çiftçilerinki. Özel olarak, tarımsal sistemde nüfus baskısı, yöneticilerin ve onların uydularının, toprak rantiyelerinin, ve büyük işletmelerin gelirlerini artırma eğiliminde olmaktadır (ekonomik terimlerle, kârların ve rantların bir artışından söz edilecektir). Bu artmakta olan gelirler lüks mallar talebini belirlemekte ve tüccara faaliyete geçme fırsatı sağlamaktadır. **Fakat** açıktır ki, tarımda teknik bir değişme olmaksızın, nüfus artışı telafi edici hareketlere yol açmadan, belirli bir eşiği aşamaz. 18. yüzyılın ve özellikle 19. yüzyılın en önemli yeniliği bu kısır döngüyü kırmak olmuştur. Buna bağlı olrak, eğer nüfus artışı kapitalist faaliyetlerin bir güdüleyicisiyse de, ekonomik sistemde bir kopuşu sağlayıp onu endüstriyel kapitalizme geçirecek hareketi vermekten uzaktır.

Böylece demek ki, Batı yeteri kadar işçiye sahip olmuştur. Ancak, bu işçilerin endüstriyel bir sistemin gerektirdiği niteliklere de sahip olmaları gerekirdi. Yani daha önce de söylendiği gibi, mesleki niteliklerin

3 Emmanuel Le Roy-Ladurie bu süreci Languedoc'da adımadım izlemiştir. **Les Paysans de Languedoc,** Paris, Flammarion, 1969.

hareketliliği ve çalışma şevki. Birinci nokta, eğitimin toplumun alt kesimlerine yayılmasıyla ilgildir. Herkese, en ilkellerinden başlamak üzere (okuma, yazma ve hesap) birşeyler öğretmenin ekonomik makyavelcilikle başladığını iddia etmek yanlış olur. Eğitimin yaygınlaştırılmasının açıklaması ahlâki ve siyasal ögelere dayanmaktadır. Rönesans'tan itibaren seçkinlerin iyiyi ve güzeli bilgiye dayandırmış olmalarından ve Fransız devriminden beri Batı eşitliği baş dönmesi içinde olduğundan; işte bu iki nedenden ötürü herkes için eğitim temel taleplerden biri olmuş, önce ilk öğretimi, sonra da orta öğretimi kapsamına almış, bu günlerde de üniversiteye ulaşmıştır. Bir kez daha, Batı oluşumunun hilekârlığı, bu güzel oluşumu ekonomisinin çıkarına olan bir yöne döndürmüştür. Fiili olarak, işçi entellektüel bakımdan ne kadar gelişirse, ekonomik sistemin dönüşümlerine o kadar kolay uyum sağlayabilir. Her zaman olduğu gibi, bilincin gerçeğin gerisinde olması nedeniyle, yalnızca bir-iki on yıldan beri bu olgu bilinçli bir şekilde ekonominin hizmetine verilmiştir. Bilinen bunalımları da beraberinde getirerek. Mesleki niteliklerin hareketliliği endüstriyel sistem için en önemli konudur ve bu da eğitime bağlıdır(4). Ama tek değişken eğitim değildir. Coğrafi hareketlilik de mutlaka etki etmektedir. Gerçekten de, faal nüfus ekonomik konjonktürün değişmelerine uyum sağlamak için ev değiştirmeye ne kadar hazırlıklıysa, sistem o kadar esnek ve etkin olacaktır. Kuzey Amerika ve Avustralya gibi Avrupa yerleşme kolonilerinde eski köylü ve taşra kök salmasının olmaması nedeniyle (bu olgu Fransa' da özellikle güçlüdür) yer değiştirmeler kolayca yapılır olmuş ve sistemin katılık kaynaklarından biri önlen-

4 E.F Denison 20. yüzyıldaki eğitimin ekonomik büyümeye katkısını rakamlandırmaya teşebbüs etmiştir: "La Mesurede la Contribution (etdu facteur residuel) à la Croissane Economique".. **Le Facteur Residuel et le Progres Economique,** O.C.D.E., 1965.

miştir.

Çalışma şevki bizi zihniyet sorunlarına getirmektedir. Tristan Bernard ünlü sözünü söylerken, bu konunun felsefi derinliğine ulaşmıştı. İnsan çalışmak için yapılmamıştır ve doğal eğilimi mümkün olduğu kadar az çalışmaya doğrudur.

Demek ki, çalışması için güçlü güdülerin olması gerekir. İnsanın kendini çalışmaya zorlamak için geliştirdiği yöntemler başlıca üç ana tipe indirgenebilir. En az etkin olanı şiddettir, yani nüfusun bir kesrine uygulanan (köle, mahkûm) zorla çalıştırma. Bu yöntem, neden olduğu büyük engellemeler ve duraksamalar, ayrıca yol açtığı muazzam gözetleme ve örgütleme maliyetleri yüzünden en az etkin olanıdır. En etkin olanı ise, heyecan, şevk, yani ortaklaşa bir işin başarılabilmesi için gücün ve zamanın isteyerek verilmesidir. Bu daha çok ideal bir yöntemdir, çünkü insan toplumları bugüne kadar hep hiyerarşik olduklarından, heyecan ve şevk daha çok yüksek tabakaların lehine çalışacak, bu da heyecanın devamlı olma olasılığını azaltacaktır. Burada sayılabilecek birkaç örnek, olağanüstü dönemlere aittir ve doğaları gereği geçicidirler (savaş veya devrim dönemleri). Geriye sonuncu yöntem kalmaktadır, yani ihtiyaçları karşılama zorunluğu. Temel ihtiyaç, belirli bir toplumda öyle kabul edilenleridir: Versailles sarayı bazı açılardan mutlak krallığın temel bir ihtiyacı olarak kabul edilebilir. Beslenme ihtiyaçlarının giderilmesi bile, sonsuz biçimler almaya eğilimlidir. Bunun en iyi kanıtı, şimdiye kadar hiçbir toplumun yalnızca kalorileri yutmakla yetinmemiş olmasıdır. Bunun sonucu olarak, toplum bir arzunun nesnesi olabilecek malları çeşitlendirip çoğalttıkça, doğaları gereği sınırsız, ama kültürel olarak sınırlı olan ihtiyaçlar artacaklardır. Bundan çıkan sonuç, ihtiyaçları karşılama zorunluğu olarak çalışmadan hareket edilirse, bunlar arzulara orantılıdır. Böylece, bu

şaşırtıcı durumda, yani insanın doğaya egemenliğinin ve üretim teşviklerine de sahip olmasının artmasıyla, bunlara paralel olarak çalışmaya ayrılan zamanın artmasında herhangi bir esrar yoktur. İşçi ve tüketici iki eşanlamlı kelimedir. Buna bağlı olarak, endüstriyel sistemin kendine gereken işçileri bulabilmiş olmasının derindeki nedeni, ihtiyaçların serbest bırakılmış olmasıdır. Sistemin derin mantığı Marx'ın sandığı gibi, büyük sayıda insanın fakirleşmeleri ve köleleşmelerinde asla olmayıp, tersine, giderek daha fazla sayıda ve daha mürefteh tüketicilerin meydana getirilmesindedir. İhtiyaçların serbestleştirilmesinin, tatmini sürekli olarak uzağa itmesi ve paralel olarak tatminsizliği artırması olgusu karşısında(5), eğilim ihtiyaçların serbestleştirilmesine doğrudur. Ancak bu eğilimin yönünün tersine çevrilmesi gerekmektedir. Gerçekten de, bütün insani faaliyetler gibi, bir toplum tarafından temel olarak kabul edilen ihtiyaçlar (ve bu toplumun çeşitli kategorileri tarafından ihtiyaç olarak kabul edilenler) sistemi biçimlendirmeye ve kendi kendilerini sınırlamaya eğilimlidirler: efektif olarak arzu edilenler yalnızca belli bir yaşam biçimi tarafından uygun görülenlerdir. Kalküta "gecekondu"larında yaşayan bir zavallı için bir Cadillac arzu edilen birşey değildir ve bir ihtiyaç olarak hissedilmez. Aynı şekilde, orta bir Fransız için Sologne'daki bir şatonun lezzetleri de böyledir. Demek ki, Batı kapitalizminde ihtiyaçların oluşumu, geleneksel yaşam biçimlerinin çözülmeleriyle belirlenmektedir. Aşağı yukarı bin yıldır, Batı'nın bütün evrimi bu yönde ilerlemektedir. Bir kez daha siyasal faktörler ön plandadırlar, giderek daha geniş siyasal birimlerin 11. yüzyıldan itibaren yaratılmaları, Batı toplumunun yüksek sınıflar arasında sıkışmasını orta-

5 Bu noktada daha derin bir analiz için dostum Pierre Kende'in kitabına müracaat edilebilir: **L'Abondance est-elle Possible?** Paris, Gallimard, 1971. Özellikle ikinci bölüm.

dan kaldırmıştır: soyluluğun ve yüksek burjuvazinin ihtiyaçları aniden serbestleşmiş ve görkemli harcamalar çılgınlığına dönüşmüştür. Ama, en azından 18. yüzyıla kadar büyük ve küçük sanatların gelişmesi; bu durumdan oldukça yararlanmıştır. Aynı kültürel mekânda birden çok siyasal birimin birarada bulunmalarının kaçınılmaz hale getirdiği savaşlar, ilişkileri ve bunun sonucu olarak da ihtiyaçları artırmışlardır. (İtalya savaşlarının şato yapımı üzerindeki etkileri hatırlansın). Nihayet, büyük yolculuklar ve çeşitli Avrupa dışı toprakların Avrupalıların yerleşmesine açılmaları, Batı'yı çok sayıda hayat tarzı veya ihtiyaç sistemleriyle ilişkiye geçirmiştir. Bu durum sayesinde Batı hayat tarzları zorunluklarını kaybetmişler ve Pandora kutusunun açılmasıyla, kolaylıkla parçalanmışlardır. İç evrim de aynı yönde ilerlemiştir. Şehirleşme, insanların dar alanlarda yoğunlaşmaları, iç göçler, ihtiyaçları serbest bırakmışlardır(6). Israr etmiyorum, çünkü bunlar özünde aşikârdır. Böylece modelimin dördüncü noktasına da sahip olmaktayım: bütün yenilikleri özümleme yeteneğine sahip, esnek bir tüketici. Kuşkusuz esneklik tam değildir, çünkü frenler kaçınılmaz olarak yeniden ortaya çıkmaya başlamaktadırlar. Reklamın tüketici üzerindeki sınırsız gücü **proletaroide** (deyim Max Weber'e aittir) entellicentsiyaya özgü bir efsanedir, ama bir efsanedir.

6 Mutfak ve beslenme sistemleri çok ilginç bir araştırma konusu olabilir. Her bölgede, sınırlı ama tutarlı bir mutfaktan, nasıl olmuştur da sınırsız ama tutarsız bir mbutfağa geçilmiştir?

AYIRIM 5

KAPİTALİST ZİHNİYETİN ÇAĞDAŞ TEMELLERİ

Bir toplumsal sistemin kökenlerini ortaya çıkartmak yeterli değildir, onun nasıl olup da hâlâ devam ettiğini veya daha açık terimlerle ifade edecek olursam, nasıl olup da her yeni kuşağın toplumun önerdiği değerleri özümlediğini de göstermek gerekir. Bir toplum duragan olduğunda, soru herhangi bir zorluk çıkartamamaktadır, çünkü karşılaşılan modele oranla sapma olanakları çok zayıftır. Tersine, Batı uygarlığının temel özelliği, göstermiş olmayı umduğum üzere, sabit düzen yokluğu ve bundan kaynaklanan sürekli değişmelerdir.

Bunun sonucu olarak, gençlerin topluma katılmaları kendiliğinden olmakta ve her kuşakta endüstriyel zihniyetin yeniden doğması gerekmektedir; olası olarak yeni temeller üzerinde. Şimdiki endüstriyel zihniyetin bütün temellerini araştırma çok geniş bir incelemeye kalkışmak olur. Esaslı görülen yalnızca üç tanesini vermek isterim: siyasal temel, kültürel temel ve ideolojik temel. Birkaç genel işaretle yetineceğim, çünkü maceram sona erdi ve artık bilinen sularda seyretmekteyim.

I. SİYASET VE EKONOMİ

En genel haliyle alındığında siyaset, bir grubun onun aracılığıyla iç uyumu ve dış güvenliği sağladığı insani faaliyet olarak tanmlanabilir. Oysa, bu iki talebin sabit ekonomik sonuçları vardır. İç düzlemde, bütün çalışanların ücretliye dönüşmesi eğilimi (endüstriyel sistemin karakteristiklerinden biri), milli gelirin paylaşımı sorununu giderek daha çatışmalı terimler halinde ortaya koyar. Fiili olarak, her ücretli grubuna düşen pay, diğerlerinin payları tarafından belirlenmektedir. En yüce değer olarak yaşam düzeyini yükseltmeyi kabul eden bir sistemde, ekonomik duraganlık çatışmaların sertleşmesini simgeleyecektir. Çünkü, bu durumda her grup payını ancak diğerlerinin aleyhine olarak artırabilecektir. Bu durumda siyasal iktidar uyum'u devam ettirebilmek için, bütün olanaklarıyla ekonomik büyümeyi teşvik etmeye mahkûmdur. Bugün hiçbir rejim yoktur ki, ayakta kalabilmek için ekonomik büyüme yolunda elinden geleni yapmıyor olsun. Oysa, büyüme üretkenliğin artmasına, yani üretim sisteminden, çalışanların bir bölümünü sürekli olarak dışlamaya dayalıdır. Ücretliliğin tek gelir kaynağı olmaya doğru yönelmesinden ötürü, işsizlik birey için en büyük felâkettir. Oysa, eğer ekonomi sürekli olarak büyüme halinde değilse, işsizlik önlenemez. İç uyumu sağlama arzusu da, demek ki, siyasal iktidarı bir kez daha ekonomik büyümeye mahkûm etmektedir. Bunlara bir de üçüncü nedeni eklemek gerekmektedir: nüfus artışı. Batı ve onu izeyerek, diğer çağdaş uygarlıklar henüz nüfus dengelerini kurmayı başaramamışlardır; insan sayısındaki artışın ekonomik büyümeyi kaçınılmaz hale getirmesine rağmen.

Dış güvenliği sağlama ihtiyacı bu eğilimi güçlendirmektedir. Açıktır ki, bir siyasal birimin uluslararası sahnede temsil edeceği ağırlık, çatışma halinde sefer-

ber edebileceği insani ve maddi kaynaklarına bağımlıdır. Yöneticilerin yönelimleri ister saldırgan isterse savunmaya yönelik olsunlar, güvenlik ancak potansiyel düşmanların içinde en güçlü olanınkine eş düzeyde bir silahlanmaya sahip olunduğu takdirde sağlanmış olabilecektir(1).

Savaş her zaman siyasal birimler arasında bir hiyerarşi kurabilmenin ayrıcalıklı yolu olmuştur. Ama, bu tek yol değildir, prestijin de her zaman bir rolü olmuştur. Günümüzde prestij peşinde koşmak, ekonomik sonuçlara yol açmaktadır: maddi veya teknik yardım, teknik maceralar (uzay fetihlerini, renkli televizyonu, sesötesi uçakları başka türlü açıklamak zordur). Uluslararası sahnede bir rol sahibi olunduğunu iddia edebilmek için belirli bir endüstriyel güç gerekmektedir. SSCB deneyi, totaliter bir gücün yeterli mekân ile yeterli maddi ve insani kaynaklara sahip olması halinde ve ekonomik maliyetini de önemsememesi durumunda, uluslararası güç eşiğini aşabileceğini kanıtlamıştır. Fakat, endüstriyel **güç**, endüstriyel **toplum**'un eşanlamlısı değildir(2). Top üretmek yetmez, aynı anda tereyağı da üretmek gerekir. Endüstriyel toplum, her yönde, özel tüketime girenler de dahil, sistematik bir şekilde ekonomik etkinliğin araştırılması demektir. Sovyet deneyi yalnızca, fiyatına razı olduktan, halkı boş verdikten ve diğerlerini taklid ettikten sonra, askeri amaçlı bir ağır endüstrinin kurulabileceğini göstermiştir.

Az gelişmiş ülkelerde her siyasetin ekonomik

1 Viet-Nam örneği ve genel olarak gerilla mücadelesi bu yasayı sakatlıyora benzemektedir. Ama ancak görüntüde. Gerçekten de, bir gerilla mücadelesi ancak bütün nüfus seferber edilirse zafere ulaşabilir. Ama, bu durumda da bir nüfusun olması gerekir. Yani nükleer bir bomba tüm nüfusu yok edebilir. Bunun sonucu olarak, gerilla mücadelesi ancak, rakip hariç diğer mümkün bütün strateji alanlarının toptan imhası halinde mümkündür.

2 Bu çok uygun ayırımı Annie Kriegel'den ödünç alıyorum.

sonuçları daha da aşikârdır. En genel soyutlama düzeyinde, azgelişmişlik Batı'yla temas olgusundan ötürü geleneksel dengelerdeki kopuş (biyolojik, ekonomik, siyasal ve zihinsel) olarak tanımlanabilir. Bunun devamı nüfus ve ekonomi alanlarında çok çarpıcıdır. Durum o kadar dramatiktir ki, bu ülkenin yöneticileri açıklanmış amaçlarının başına ekonomik kalkınmayı koyamamaktadırlar. En rasyonel yöntemleri kullansalar bile, bazılarının hatta çoğunluğunun bu amaca ulaşabilecekleri kuşkuludur. Gerçekten de, "üçüncü dünyacılığın" iki görüntüsü, milliyetçi heyecan ve devletçiliktir ve bunlar ekonomik kalkınma üzerinde zorunlu olarak olumsuz etkilere sahip olmaktadırlar. Küba ve Gine deneyleri (yalnızca en çarpıcı başarısızlık örneklerini saymak için) bir ekonomiyi kesinkes batırmak için neler yapılması gerektiğinin eksiksiz bir kataloğunu sunmaktadırlar. Fakat burada başka bir nokta ortaya çıkmaktadır. Avrupa'da bir kaza gibi ortaya çıkan ekonomik büyüme, artık bütün dünyanın zorunlu hedefi haline gelmiştir.

II. KÜLTÜREL YAN

Batının dehası 1000 yıldan beri, bütün alanlara değişmeyi sokmaya yönelmiştir. Bu dehanın, iç ve dış siyasal çoğulculuğa bağlanması gerektiğini göstermeye çalıştım. Bu temeller üzerine kurulan toplumsal sistem, insanlık durumunun tek bir yorumuna kök salmaktan ilk vazgeçen ve **deney**'e yönelen ilk toplum olmuştur. Siyasal, ekonomik, dinsel, bilimsel, ahlâki, estetik bütün alanlarda, Batı yüzyıllardan beri deneye başvurarak adeta insani maceraya sunulmuş bütün mümkün alanları kat'etmek istemektedir. İlk kez olarak gelenek, bir kötülük değilse bile, en azından hata olarak algılanmaktadır: değişmenin bizzat kendisi bir değer haline gelmiştir. Bu durum sanatsal alanda aşi-

kâr bir şekilde görülmektedir. Bu alanda, örneğin bir ressamdan beklenen ilk nitelik, onun diğerleri gibi resim yapmamasıdır. Taklid veya yalnızca bir akıma veya geleneğe bağlanmak, yetersizlik olarak algılanmaktadır. Bunun sonucu olarak nesnelerin, malların kurumların fikirlerin aşınmaları durmadan hızlanmakta ve bu da bir gelişme olarak hissedilmektedir. Herkes yenilikçi olduğunu iddia etmekte ve duraganlığın başdöndürücü duygusundan uzaklaşmak istemektedir. Fosiller arasında kendine bir yer bulabilmenin en emin yolu, muhafazakâr olduğunu iddia etmektir. Böylesine bir yönelmenin yarattığı huzursuzluk ve ızdıraplara rağmen, kapitalist toplumun derinlemesine bir ritm sahibi olmamaktan kaynaklanan bir hayat tarzına moral olarak uyum sağlamış bireyi, giderek artan sayılarda yaratması dikkat çekicidir. Bir dönemecin arefesinde veya en azından bu yönelişin iyi temellenip temellenmediği konusunda sorgulamanın şafağında olamız olasıdır.

III. İDEOLOJİK BİR ÇİZGİ

Batı toplumunun iki yüzyıldan beri sürükleyici düşüncesinin eşitlik olması olasıdır. Oysa, bu ihtiras önlenemez bir şekilde ekonomik faaliyetlerin vurgulanması yönüne gitmektedir. 18. yüzyılda eşitlik belirsiz bir talep, soylular sınıfının ayrıcalıklarının basit bir reddi (bkz. **Figaro'nun Düğünü**) idiyse de, Fransız devrimiyle bu talep, bir siyasal talep haline dönüşmüştür: bütün halkı grup amaçlarının tanımlanmasına aktif olarak katılma yeteneğine sahip yurttaşlar haline dönüştürme arzusu. Kaçınılmaz şekilde bu talep ekonomiye ulaşacaktır(3). Ekonomik eşitsizliği paylaşım ve buna bağlı olarak mülkiyet eşitsizliğine dayandıran ilk

3 Birkaç yıldan beri nihai bir aşamaya girmiş bulunuyoruz: entellektüel kültür önünde eşitlik aşaması.

denemelerden sonra, düşünce geriye bakarak şu gerçeğe ulaşacaktır ki, eşitsizlik son çözümlemede nedretten kaynaklanmaktadır. Nedret durumunda malların dağılım güç oranlarının fonksiyonunda yapılmaktadır (zaten bu güç dengelerinin belirlenmesi de karmaşıktır.) Bu noktadan itibaren iki çözüm ve yalnızca iki tane mantıken mümkün olmaktadır.

a) **Güç oranlarının giderilmesi,** yani siyasetsiz bir toplumun inşaı. Böylece kaçınılmaz olarak bir özyönetim sistemine varılmaktadır. Burada can sıkıcı olan, özyönetim ideologlarının bu çıkışın ancak nedretin kaldırılması halinde anlamı olabileceğini unutmalarıdır. Bir saçmalık olan mutlak bolluk değli de, ihtiyaçların sınırlandırılmasıyla. Yani özyönetim duragan bir uygarlık ve bir düzenin inşa edileceğini varsaymakta ve koşulların tekbiçimliliğinden memnuniyet duyacak bir insan doğası aksiyomunu getirmektedir. Bilinen bütün toplumlarda, her bireyin öne çıkma yönünde bir eğilimi olduğu hatırlanırsa, bu konuda şüpheci olmak gerekmektedir. Veblen'in acımasız gözlemcisi olduğu toplumsal komedinin yalnızca tarihsel bir kaza olduğunu ve insan cinsinin kalp atışlarında kök salmadığını gösterebilmek için cömert bir ütopyadan fazlası gerekmektedir.

b) **Düpedüz Nedretin giderilmesi.** Bu yirmi yıldır kulaklarımızı tırmalamaya devam etmekte olan bolluk toplumu efsanesidir. Bu ideolojik mutluluğun ayrıntılarına girmeden, yalnızca bolluğun tutarsız bir kavram olduğunu kaydedelim. Bu kavram, malların istekleri aştığını söylemek istemektedir. Bu mantıksal olarak saçmadır, çünkü istekler insan doğasında kök salmamışlardır, yalnızca başkalarının istekleri tarafından belirlenmektedirler: doğaları gereği bunlar sonsuz-

4 Azuya ilişkin dikkat çekici bir analiz René Girard'ın kitabında bulunabilir: **Mensonge Romantique etVerite Romanesque,** Paris, Grasset, 1961

dur(4). Savunulması olanaksız olan, doğal kaynakların sınırsızlığı tezinde bile bolluk durumu, isteklerin paralel artışı nedeniyle, kesintisiz olarak daha uzağa atılmaktadır. Ama bu durum şu anda bu ideolojinin egemen olmasını ve buna bağlı olrak da üretimin sürekli olarak artmasına yol açmasını engellememektedir. Böylece, ideolojik etkileri nedeniyle iç siyasetin basit talepleriyle, yani toplumsal bünye içindeki uyumun devam ettirilmesi arzusuyla, birleşmektedir. İdeolojinin bu siyasal uygulamasının örtüsü (ve bunun ötesinde bir ekonomik uygulamanın) olduğunu söylemek istemiyorum: bu ikisi farklı çıkışları olan iki yönelmedir, ama birbirlerine yaklaşmaktadırlar.

Sınırlı bir amacı olan bu birkaç kaydı yalnızca, Batı'ya has özelliklerin tablosunu tamamlamak ve uyardığı duygu cinslerini anlayabilmek için koydum. Kapitalist macera şevk duygusu uyandırdığı kadar, kin de ilham etmektedir. Şevk duygusu, çarpıcı maddi ve entellektüel başarılardan destek alabilir, diğer hiçbir uygarlıkta olmadığı kadar büyük başarılardan. Kapitalizm bu başarının, ona etkisini bütün dünya üzerine yayma olanağını verdiği kanaatini beslemektedir: ya doğrudan fetihle, ya da diğerlerinin Batı modelini benimsemeleriyle. Gene kapitalizm, hareketin henüz başladığı ve genel bir mutluluk tahmin etmenin mümkün olduğu konusunda kendini ikna etmektedir. Kin ise, delillerin seçimindeki sıkıntıdan başka birşey değildir. Kapitalizmden nefret etme nedenleri iki büyük kategori halinde sınıflandırılabilirler. Bu başarının yol açtığı maliyetler üzerinde durulabilir ve başarı kadar yıkıntıya da neden olduğu gösterilebilir: ahlâki etkinliği güvence altına alınmış binlerce yıllık yaşam tarzları; tartışılmaz değere sahip doğal ve toplumsal çerçeveler; insan doğa kesintisiz değişmeden kuşkusuz daha uygun düşen duraganlık sürekliliik vs. vs., çünkü herbirinin hiç sıkıntısız ekonomik büyümenin zararlarının bir

listesini tüketici bir şekilde düzenleyebilriz. İkinci bir yönelim kapitalist sistemin kendine özgü saçmalığını ele almaktadır. Nihai amacı yılda % 5'lik (veya % 3, veya % 10) bir büyümeyi sağlamak olan bir uygarlık nedir? Sorunun bu kadar sert bir şekilde sorulması, zorunlu olarak mümkün bütün değerlerin de böylesine çarpıcı bir biçimde vurgulanmasına götürmektedir: dinsel, askeri, siyasal onlara ilişkin değerler.

Kapitalist sistemin eleştirisi kolaydır ve herkes bunu yapabilir. Aynı anda, herkesin düşkün olduğu malların ortadan yok olmalarına yol açmaksızın bir önerme yapabilmek ise başka birşeydir. Yarışa girmek ve daha iyi bir toplum düzeninin peygamberi olmak amacında değilim. Başka bir konum bana daha ilginç ve bilim adamı tavrına daha uygun görünmektedir. Yukarıdaki eleştirilerden kalkarak ve onların temellerinin olduğunu varsayarak (veyahut da gruplar böyle olduğunu düşünmektedirler ki, bu da aynı kapıya çıkmaktadır) onların hangi tepkilere yol açtıklarını veya açma ihtimallerinin olduğunu araştırmak, Batı'nın ekonomik faaliyetleri ayrıcalıklı hale getirme eğiliminde olduğu doğruysa da, diğer değerler hangi yollarla, hangi biçimler altında ve ne kadar başarılı olarak yeniden su yüzüne çıkmaktadırlar? Enerjileri ve silahlı güçleri seferber etme yeteneğine sahip hangi toplum modelleri mümkündür? Belli bir eşikten sonra kültürel çoğulculuğun tersine döndürülemez olması ve kendi kendini beslemesi doğru olduğuna göre, toplumsal sözleşme hâlâ geçerli olarak kalabilir mi? Bir toplumun biraradalığını sağlamak için, uyuşma, kaba güç ve diğerinden nefret etmek yollarından başka yollar var mıdır? Bu sorulara ve aynı cinsten olan başkalarına cevap arama gayreti çağdaş Batı'nın en iyi çözümlemesini meydana getirecektir.

Halisane duygum odur ki, bin yıldan beri Batı her alandaki en cesur değişimlerin, devrimlerin, denemele-

rin ayrıcalıklı yeri olmuştur. Batı bunları yaparken insani maceraya, başka yerlerde akla bile gelemeyecek boyutlar kazandırmıştır. Batı'nın bu çeşitliliği ve hareketliliği siyasal çoğulculuğuna bağlıdır ve çoğulculuğun dışavurumlarını, çoğulculuğun bizatihi kendini yok etmeden, ortadan kaldırmak mümkün değildir. Batı'nın büyüklüğünü özgürlükler kurmuş, ona büyük de bir yük yüklemişlerdir. Çünkü, özgürlük kendine egemen olmaya mutlak bir biçimde dayalıdır: çoğunluğun bunu başardığının iddia edilebilmesi ve tabiyeti tercih etmeyeceği çok kuşkuludur.

SONUÇ

Kendime sorduğum soruyu çözdüğümü ve kapitalizmin Batı'da ortaya çıkmasının nedenlerini bulduğumu düşünmekteyim. İzlediğim akıl yürütme, aşağıdaki önermelerin birbirlerine bağlanmasına dayanmaktadır:

1. Kapitalist sistemin kendine özgü karakteri ayrıcalıklı bir şekilde, bir ekonomik etkinlik arayışıdır.

2. Ekonomik etkinliğin maksimize edilmesinin birinci koşulu, sivil toplumun devlet karşısında özgürleşmesidir.

3. Bu koşul, bir kültürel alan, çok sayıda siyasal birim arasında bölündüğünde yerine gelmiş olur.

4. Bütün bunların sonuçlarını verebilmeleri için, aynı zamanda değer sisteminin, dinsel, askeri ve siyasal değerler aleyhine değişmesi ve ihtiyaçların serbestleşmesi gerekir.

5. Yalnızca Batı bu koşulları yerine getirmeye yönelen bir evrim izlemiştir: Roma İmparatorluğunun Batı eyaletlerinin gerileme sürecinin sonucu olarak ortaya çıkan feodal düzen, değişimi tanımıyordu. Değişimler yeniden belirdiklerinde, özgün bir varlık ürettiler: ekonomik işlere adanmış ve her türlü meşruluktan yoksun burjuva. Bir Avrupa siyasal düzeninin yokluğu, pazar anarşisine ve bir ekonomik düzenin yaratılmasının olanaksızlığına yol açmıştır. Dinsel, siyasal ve askeri görevlerin değerlerinin bir bölümünü kaybet-

meleri, enerjileri ekonomik faaliyetlerde yoğunlaşmıştır. Nihayet, hayat tarzlarının tahribi, ihtiyaçları serbestleştirmiş ve modern tüketiciyi üretmiştir.

Aynı akıl yürütme, endüstriyel değişmenin neden 18. yüzyıl sonunda İngiltere'de gerçekleştiğini açıklamaya da izin vermektedir. Şimdiye kadar, olguyu kaydetmekle veya açıklaması gereken olaya bağımlı olan olguların sonucu olarak anlatmakla yetinilmekteydi. Örneğin, pamuklu dokuma talebindeki artış, dokuma hacminde bir artışa yol açmıştır; bunun sonucu olarak eğirme değirmenleri geliştirilmiştir ve hikâye böyle sürer gider. Benim hipotezim, İngiliz çoğulcu sisteminin 18. yüzyıldan itibaren yerli yerinde olduğunu; Avrupa'nın yüzyıllarca süren iç ve dış savaşlarından sonra büyük bir siyasal kararlılık kazandığını, her Avrupa devletinin etkin yönetimlerce birleştirildiğini; İngiltere'de bilimsel zihniyetin Newton'dan itibaren kesin bir atılım yaptığını İngiliz seçkinlerinin siyasal ve askeri çıkışları kapalı olduğundan ekonomiyle ilgilendiklerini vurgulamaktadır. Öyle sanıyorum ki, kanıtlar oldukça açıktır ve İngiliz ilerlemesinde mucizevi bir yan yoktur. Bunun dışında, zaten Avrupa sisteminin bütünü, endüstriyel sistemin yumurtadan çıkmasına hazırdı. İşte bu nedenden ötürü, Fransa'ya, Hollanda'ya, Belçika'ya, Kuzey İtalya'ya, Bohemya'ya yayılırken ciddi bir zorlukla karşılaşmadı. Eğer 18. yüzyıl (ve onun izinde daha da kesin olarak 19. yüzyıl ve Devrim ile İmparatorluk parantezlerinden sonra, aynı nedenlerle) benim akıl yürütüşümde yer alan bütün koşulları ilk kez gerçekleştirdiyse de, bu koşulların artan bir süreç içindeki gelişmelerini kavrayabilmek için 11. yüzyıla gitmek gerekmektedir.

Bu denemede izlediğimde de olduğu gibi, her akıl yürütüş bir tanım ve bir aksiyoma dayanır. **Tanım,** açıklama nesnesini sınırlandırır. Kendiliğinden anlaşılacağı üzere, her tanım tartışmaya açıktır. Çünkü, keyfidir.

Ancak, bana öyle göründü ki, sonunda benimsediğim tanım, olguları açıklamaya en fazla izin verenidir. Bunu söyledikten sonra, eğer İngiliz sisteminin kökenlerini Victoria çağında veya **Welfare State**'inkileri dünya savaşlarında arasaydık, geriye doğru giden açıklama çok daha kesin olguları hesaba katmayı gerektirirdi. Ben yalnızca sonuçları delillendirmenin başlıca eklemleşmeleriyle ters düşmeyeceğini umuyorum. **Aksiyom** ise şöyle ifade edilebilir: konuşma olanağına sahip ve elini bir alet gibi kullanabilen bir hayvanın belirdiği andan itibaren, bir mümkünler alanı çizilmişti; bunların arasında kapitalist sistem de vardı. Böylece, bütün gücümü Batı'nın bu mümkünü nasıl yakaladığını ortaya çıkartmaya harcadım. Cevabım, nihai nedeninin aynı kültürel çevrede çok sayıda siyasal birimin birarada bulunmasında aranması gerektiğidir. Bu evrimin arızi karakteri üzerinde sürekli olarak ısrar ettim: kapitalizm klasik Antikitenin ufkunda, Han dönemi Çin'inin ufkundakinden daha fazla yer almamıştı, ama onunki kadardı. Buna bağlı olarak insan kendine meşru olarak şu soruyu sorabilir: Eğer Batı tarihinin özgünlükleri olmasaydı, kapitalist sistem her halükârda gene de dünya üzerinde belirir miydi? Kendiliğinden anlaşılacağı üzere, böyle bir soruya sağlam bir cevap verebilmek mümkün değildir. Sadece şunu söyleyeceğim: Kapitalizm paleolitik çağdan beri bir "mümkün" olduğundan, dünya üzerinde gelişmiş olan kültürlerin çokluğu ve çeşitliliği, bunladan birinin bir gün bu olanağı yakalamasını çok olası hale getirmekteydi. Doğrusal bir evrim üzerine dayalı her tarih felsefesi bana hem yanlış, hem de önemsiz görünmektedir. Önemsizdir, çünkü bir ilke çıkmazı içindedir, yani tek mümkün tarih, efektif olarak gerçekleşmiş olanıdır, bunun zorunluğunu ilân etmek diğer olasılıkları araştırma konusundaki yetersizliğini itiraf etmekten başka birşey değildir. Yanlışlır, çünkü olgular tarafından sürekli

olarak yanlışlanmaktadır: İnsan toplumları, onları aşan ve onları ellerinden kaçan bir kader tarafından yönetilmemektedirler. Bu toplumlar binlerce yıldan beri, hem başarısızlık hem de başarıyla taçlanan deneyler yapmaktadırlar. Yavaş yavaş bu deneyleri biriktirerek, bir mümkünler alanının belirmesi, sonra da bunun kesinleştiği farkedilmektedir. Bilimsel çalışma, bir mümkünün gerçekleşmiş olmasının koşul ve nedenlerini araştırmaya ilişkin olmalıdır. Oysa –ve eğer bu çalışmanın belirli bir değeri varsa, ben onu burada görüyorum– en uygun yöntem karşılaştırmalı olanıdır. Farklılıkların kavranması yoluyla, incelenen olayın sürekli değişkenlerinin yavaş yavaş belirlenmesi olanaklı hale gelmektedir. Kapitalizm için belirleyici değişken siyaset olarak ortaya çıkmıştır. Evrensel olarak kabul edilenin tersine, deney olanağının olmaması bahanesiyle, toplumsal bilimler bana kesin olarak doğal bilimlerden aşağı olarak gözükmemektedir. İnsanlık tarihinin, bu deneyleri soyutlamak ve hangi yasaların sağlama gerektirdiğini araştırmak için, sürekli olarak deneylerin yapıldığı engin bir laboratuvar olduğu varsayımından hareket etmek yeterlidir: işlemlerin devamı doğal bilimlerde olduğunun tersidir, ama bu durum her iki yanda da deneysel yöntemin etkinliğini değiştirmemektedir. Fiili olarak, toplumsal bilimlerin en büyük farkı ve güçlüğü, olguları onları fazla hırpalamadan soyutlama olanaksızlığında ortaya çıkmaktadır. İnsan toplumlarının somut bütünlükler olmaları mümkün veya olasıdır; oysa bunlar ancak kısmi yeniden inşalar halinde anlaşılarak kavranmaya mahkûmdurlar. Ben bu denemede, kapitalist sistem adını verdiğim gerçekliğin sonsuz karmaşıklığını vermedim. Onu yalnızca birkaç cephesi üzerinde durabildim. Daha becerikliler mutlaka daha başarılı olurlardı: hiç kimse bütünseli bulamamıştır.

Kapitalizmin Kökenleri

Jean Baechler

Kapitalizm kelimesinin, ülkemizin yakın tarihinde ilginç bir serüveni var. Sosyalist düşüncenin boyut kazanmaya başladığı altmışlı yıllarda, Türkiye'nin kapitalist bir ülke olduğu sonucuna varıldı. Bu ülke, Batı'nın modelini gecikmiş olsa da izliyordu ve "kitaba uygun olarak", sonunda sosyalizme geçebilirdi. Seksenli yıllardan sonra ise, Türkiye'nin kapitalist olduğundan kuşku duyuldu ve başımıza gelen tüm felaketler, bu kapitalist olmayışımıza bağlandı. Benzeri bir deneyi eski Sovyetler Birliği de yaşadı, 1917'de Rusya'nın kapitalist olduğuna iman edilmişken, 1980'lerin sonuna doğru, Rusya'yı kapitalistleştirme mücadelesi verilmeye başladı.

Jean Baechler ***Kapitalizmin Kökenleri***'nde kapitalizmin neden bir Batı Avrupa olayı olduğunu, Japonya'nın dışında hiçbir bölgenin bu tarzı kendi olanaklarıyla neden üretemediğini inceliyor.

ISBN 975 - 533 - 102 - 6

9 789755 331027